

“ตัวละครปลา” ในนิทานไทย: สัญลักษณ์และบทบาท

วรสิทธิ์ บุญญาล้ำเลิศ^{1*} และ อภิลักษณ์ เกษมผลกุล²

บทคัดย่อ

“ตัวละครปลา” ในนิทานไทยเป็นเรื่องราวที่สะท้อนชีวิตของคนริมฝั่งน้ำ นิทานดังกล่าว นอกจากจะแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับปลา ยังแสดงให้เห็นถึงอำนาจวิเศษบางประการเกี่ยวกับตัวละครปลาด้วย งานวิจัยนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์ความหมายเชิงสัญลักษณ์ของตัวละคร “ปลา” ที่ปรากฏในนิทานพื้นบ้านไทยตามแนวคิดเรื่องสัญลักษณ์ของ คลิฟฟอร์ด เกียร์ตซ์ รวมถึงวิเคราะห์บทบาทของตัวละครปลาต่อการดำเนินเรื่องและบทบาทของนิทานต่อสังคมตามแนวคิดบทบาทหน้าที่ของคติชน เก็บรวบรวมนิทานจากภาคผนวกงานวิจัยและรายงานการวิจัยเกี่ยวกับนิทานพื้นบ้านในประเทศไทย และเว็บไซต์อื่น ๆ รวมทั้ง 26 เรื่อง ผลการวิจัยพบว่าตัวละครปลามีความหมายเชิงสัญลักษณ์ 3 กลุ่มใหญ่ ได้แก่ สัญลักษณ์ในการเป็นตัวแทนพฤติกรรมของมนุษย์ สัญลักษณ์ที่แสดงความเชื่อในวัฒนธรรม และสัญลักษณ์ที่แสดงอัตลักษณ์ของกลุ่มชน ส่วนบทบาทของตัวละครปลาต่อการดำเนินเรื่องจำแนกเป็น 3 บทบาท ได้แก่ บทบาทในการเปิดเรื่อง บทบาทในการผูกปมขัดแย้ง และบทบาทในการแก้ปมขัดแย้งและคลี่คลายปม บทบาทของนิทานต่อสังคม ได้แก่ บทบาทในการอธิบายต้นกำเนิดและอัตลักษณ์ของกลุ่มชน และพิธีกรรม บทบาทในการให้การศึกษา อบรมระเบียบของสังคม และรักษามาตรฐานพฤติกรรมของสังคม รวมถึงบทบาทในการเป็นทางออกให้กับความคับข้องใจของบุคคลอันเกิดจากกฎเกณฑ์ทางสังคม

^{1,2} คณะศิลปศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหิดล
ประเทศไทย

¹ chungluna2@gmail.com

² aphilak@yahoo.com

* ผู้รับผิดชอบหลัก

บทความวิจัย

รับบทความ: 15 ธันวาคม 2564

แก้ไขบทความ: 28 กุมภาพันธ์ 2565

ตอบรับ: 6 พฤษภาคม 2565

คำสำคัญ ตัวละครปลา นิทานพื้นบ้าน สัญลักษณ์
บทบาทหน้าที่ของคติชน

“Fish Characters” in Thai Tales: Symbolisms and Functions

Worasit Boonyalamert^{1*} and Aphilak Kasempholkoon²

Abstract

“Fish characters” in Thai tales are stories that reflect the lives of people living near rivers. Such tales, besides showing the relation between folks and fish, also show some of the supernatural powers about fish characters. This article therefore aims to analyze symbolic meanings of fish characters in Thai folktales based on Clifford Geertz’s concepts of symbolism and the roles of fish characters in the plots, as well as functions of Thai tales in society according to the concepts of folklore, by collecting tales from appendices of research and reports about folktales in Thailand, also collecting from other websites, totaling 26 tales. The results of the research show that the fish characters have three main groups of symbolic meanings consisting of those representing human behaviors, those showing beliefs in cultures, and those representing the identities of group of people living near rivers. Three roles of fish characters in the plots are also found: role of the exposition, role of the complication, and role of the falling action and resolution. Furthermore, the functions of tales can be identified—role in explaining the origins and identities of people and rituals, role in giving education including social rules training and maintaining social behavior standards, and role in providing solutions to personal grievances arising from social rules.

Keywords: fish characters, folk tales, symbolisms, functions of folklore

^{1,2} Faculty of Liberal Arts
Mahidol University
Thailand

¹ chungluna2@gmail.com

² aphilak@yahoo.com

* Correspondence

Research Article

Received: 15 December 2021

Revised: 28 February 2022

Accepted: 6 May 2022

1. บทนำ

“ปลา” เป็นสัตว์น้ำที่มีหลากหลายขนาด ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2554) ได้ให้ความหมายของคำว่า “ปลา” ไว้ว่า “ชื่อสัตว์น้ำเลือดเย็นมีกระดูกสันหลัง ร่างกายแบ่งเป็นส่วนหัว ลำตัว และหาง หายใจด้วยเหงือก ยกเว้นปลาปอด มีครีบใช้ช่วยในการเคลื่อนไหวและทรงตัว บางชนิดมีเกล็ด บางชนิดไม่มีเกล็ด รูปร่างลักษณะ ขนาด และพฤติกรรมแตกต่างกันมากมาย กินทั้งพืชและสัตว์ พบในแหล่งน้ำทั่วไป”

ประเทศไทยมีปลาหลากหลายสายพันธุ์เนื่องจากเป็นประเทศที่มีพื้นที่อยู่ติดกับทะเล มีแม่น้ำต่าง ๆ ไหลผ่านแต่ละพื้นที่ อีกทั้งยังมีแหล่งน้ำอื่น ๆ เช่น ลำธารและคลอง แหล่งน้ำเหล่านี้มีปลาต่าง ๆ อาศัยอยู่เป็นจำนวนมากไม่ว่าจะเป็นแหล่งน้ำจืดหรือแหล่งน้ำเค็ม จึงทำให้คนไทยใช้ชีวิตผูกพันกับปลา บริโภคปลาเป็นอาหารสำคัญ อีกทั้งในปัจจุบันสังคมมีการเลี้ยงปลาเพื่อตกแต่งบ้านเรือนและเสริมความเป็นสิริมงคล รวมถึงเลี้ยงเพื่อการบริโภคและจำหน่าย ซึ่งปลาที่แตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ก็ยังมีสื่อถึงวิถีชีวิตของคนในพื้นที่นั้น ๆ ปลาจึงเป็นสัตว์ที่สะท้อนถึงวัฒนธรรมและการดำเนินชีวิตของคนไทย ในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง ด้านที่ 1 ก็ได้มีการกล่าวถึงปลาไว้ว่า

“...เมื่อชั่วพ่อกู กูบำเรอแก่พ่อกู กูบำเรอแก่แม่กู กูได้ตัวเนื้อตัวปลา กูเอามาแก่พ่อกู...เมื่อชั่วพ่อขุนรามคำแหง เมืองสุโขทัยนี้ดี ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว เจ้าเมืองบ่เอาจากบ...”

(ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2555, ย่อหน้าที่ 10, 18)

จากข้อความในศิลาจารึกข้างต้นแสดงถึงความสำคัญของปลาว่าเป็นอาหารสำคัญอย่างหนึ่งในประเทศไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัย เห็นได้จากประโยค “...กูได้ตัวเนื้อตัวปลา กูเอามาแก่พ่อกู...” อีกทั้งประเทศไทยเป็นประเทศที่อุดมสมบูรณ์ จากประโยค “...เมืองสุโขทัยนี้ดี ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว...” แสดงให้เห็นว่าประเทศไทยมีปลาอยู่

ในแหล่งน้ำต่าง ๆ ในวรรณคดี ไตรภูมิพระร่วง ก็ได้มีการกล่าวถึงปลาในบางส่วนของเรื่อง เช่น

“... ตัวหนึ่งชื่อติมิรปิงคลยาวได้ 500 ... ติเมื่อปลาตัวชื่อติมิรปิงคล อันยาวได้ 500 โยชน์นั้น ติงปักซ้าย ติงปักขวาก็ดี แลติงปลายหางก็ดี ติงหัวก็ดี น้ำสมุทรนั้นก็ สะเทือนตีฟองดังหม้อแกงเดือดไปไกลได้ 400 โยชน์ ติมันติงปักทั้ง 2 ข้างแลแกว่งหาง แกว่งหัวแกว่งตีนน้ำเหล่าน น้ำนั้นสะเทือนดินตีฟองไกลได้ 700 โยชน์ ลางคาบตีฟองไกลได้ 800 โยชน์ แรงปลาตัวอันชื่อติมิรปิงคลนั้นมีกำลังดังกล่าวนั้นแล แลปลา 4 ตัวนั้นยังใหญ่กว่านี้ มีกำลังนักแล”

(ไตรภูมิิกถา หรือ ไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์พระมหากษัตริย์ที่ ๑

พญาลิไทย ฉบับตรวจสอบชำระใหม่, 2526, น. 24)

จากข้อความข้างต้น แสดงถึงความเชื่อเกี่ยวกับปลาว่าปลาเป็นสัตว์ที่มีอำนาจพิเศษบางประการ อย่างเช่น ปลาติมิรปิงคล เป็นปลาขนาดใหญ่ถึง 500 โยชน์ เมื่อโบกครีปไปทางด้านซ้ายหรือขวา ก็สามารถทำให้น้ำในมหาสมุทรเดือดเหมือนกับหม้อแกงเดือด หรือหากโบกครีปทั้งสอง แกว่งหางแกว่งหัว ก็จะสะเทือนไปถึงแผ่นดิน แสดงให้เห็นถึงความเชื่อเกี่ยวกับปลาในวัฒนธรรมไทยว่าปลานั้นถือเป็นสัตว์ที่มีอำนาจ จากวรรณคดีทั้ง 2 เรื่องทำให้เห็นว่าปลาเกี่ยวข้องกับสังคมไทยในบริบทต่าง ๆ รวมถึงนิทานพื้นบ้านในวัฒนธรรมไทย

นิทานพื้นบ้านจัดเป็นวรรณกรรมรูปแบบหนึ่งที่ปรากฏอยู่ในทุกพื้นที่มาอย่างยาวนาน ศิราพร ณ ถลาง (2548, น. 4) ได้อธิบายเกี่ยวกับนิทานว่าเป็นข้อมูลที่ถ่ายทอดโดยประเพณีบอกเล่า (Oral Tradition) เล่าปากต่อปากกันมาจากบรรพบุรุษรุ่นสู่รุ่นในกลุ่มชน ซึ่งผู้เล่าสามารถเพิ่มรายละเอียดหรือปรุงแต่งนิทานได้เพื่อให้เหมาะสมตามแต่ละสถานการณ์และผู้ฟัง ทำให้นิทานพื้นบ้านที่เล่าต่อกันมาสามารถมีได้หลายสำนวน จึงอาจกล่าวได้ว่านิทานพื้นบ้านไม่ได้เขียนเป็นลายลักษณ์อักษรอย่างชัดเจนและ

ไม่สามารถระบุได้ว่าใครเป็นผู้แต่ง นิทานพื้นบ้านในประเทศไทยสามารถแบ่งได้หลายประเภทตามลักษณะการเล่าเรื่อง ซึ่งแต่ละเรื่องก็จะให้แง่คิดบางอย่างหรือความสนุกเพลิดเพลินกับผู้อ่าน ทำให้นิทานพื้นบ้านได้รับความนิยมและถ่ายทอดจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน นิทานพื้นบ้านจึงถือเป็นสิ่งที่สะท้อนวัฒนธรรม ค่านิยม และความเชื่อของผู้คนในพื้นที่หรือสังคม โดยสะท้อนออกมาผ่านลักษณะเนื้อเรื่อง หรือตัวละครในนิทาน อย่างเช่นตัวละครปลาในวัฒนธรรมไทย

ความสำคัญและความใกล้ชิดกับปลาของสังคมไทย ส่งผลให้นิทานพื้นบ้านปรากฏตัวละครปลาลักษณะต่าง ๆ ในนิทานพื้นบ้านหลายประเภท เช่น นิทานสัตว์ นิทานมหัศจรรย์ นิทานคติ นิทานชีวิต นิทานศาสนา ทั้งนี้ตัวละครปลาในนิทานแต่ละประเภทอาจมีลักษณะแตกต่างกัน นิทานบางเรื่องอาจกล่าวถึงปลาเพียงอย่างเดียว เช่น การกล่าวถึงตัวละครจับปลา การนำปลามาทำเป็นอาหาร หรือในนิทานบางเรื่องอาจมีตัวละครปลาเป็นตัวละครที่มีบทบาทสำคัญ เช่น นิทานเรื่อง *ปลาบู่ทอง* (ฉันทนา เย็นนาน, 2539, น. 209-211) เป็นนิทานมหัศจรรย์ที่แพร่หลายในประเทศไทยและนำมาสร้างสรรคในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งบันทึกเป็นลักษณะลายลักษณ์ หนังสือนิทานการ์ตูน และละครโทรทัศน์เรื่อง *ปลาบู่ทอง* (2537) อีกทั้งนิทานเรื่องปลาบู่ทองยังได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของไทย โดยกระทรวงวัฒนธรรมเมื่อปี พ.ศ. 2554 (sence9, 2562)

นิทานเรื่อง *ปลาบู่ทอง* แสดงให้เห็นถึงความเชื่อในเรื่องของการเวียนว่ายตายเกิดในสังคมไทย รวมถึงลักษณะของปลาที่เหนือธรรมชาติ มีต้นกำเนิดที่พิเศษแตกต่างจากปลาธรรมดาทั่วไป หรือในนิทานประเภทอื่น ๆ เช่น นิทานปัญญาสชาดก ซึ่งถือเป็นนิทานศาสนาก็มีการปรากฏปลาในเชิงศาสนา นิทานสัตว์ก็ปรากฏตัวละครปลาในบทบาทต่าง ๆ ที่มีความคิดพฤติกรรมเหมือนกับมนุษย์ ตัวละครปลาจึงมีความน่าสนใจในการศึกษาเนื่องจากมีบทบาทหลากหลายอย่างและมีความหมายโดยนัยบางประการแฝงอยู่ด้วย การวิเคราะห์ตัวละครในนิทานจึงถือเป็นสิ่งสำคัญที่สะท้อน

ถึงความคิด ความเชื่อ และค่านิยมต่าง ๆ ของผู้คนในสังคม ปรากฏผ่านเนื้อเรื่องหรือพฤติกรรมของตัวละคร

การศึกษาเกี่ยวกับตัวละครในนิทานไทย มีผู้ศึกษาตัวละครใน 3 ลักษณะ ประกอบด้วยงานวิจัยที่เกี่ยวกับนิทานสัตว์และตัวละครสัตว์ในนิทาน ได้แก่ บุชรา เรืองไทย (2548) ได้ศึกษาบทบาทของลิงในนิทานไทย พบว่าลิงในนิทานไทยมี 2 ลักษณะ คือลิงที่มีลักษณะพิเศษและลิงธรรมดา ซึ่งลิงที่มีลักษณะพิเศษจะมีทั้งในด้าน พละกำลัง ร่างกายใหญ่โต มีอำนาจวิเศษหรือของวิเศษ อีกทั้งยังมีอุปนิสัยจงรักภักดี ซื่อสัตย์ กล้าหาญ และเจ้าเล่ห์ซุกซน บทบาทของลิงมี 4 ประเภท ได้แก่ ตัวเอก ผู้ช่วย ตัวร้าย และตัวประกอบ ส่วนภาพลักษณ์ของลิงในนิทานไทยมีภาพลักษณ์ 3 ประการ ได้แก่ ภาพลักษณ์ของความเมตตา ภาพลักษณ์ของความซื่อสัตย์ จงรักภักดี และเก่งกล้าสามารถ และภาพลักษณ์ของความซุกซน พรณราย ชาญหิรัญ (2551) ได้ศึกษาบทบาทของจระเข้ในนิทานไทย พบลักษณะของจระเข้ 2 ลักษณะเช่นเดียวกัน คือลักษณะตามธรรมชาติและลักษณะเหนือธรรมชาติ ซึ่งจระเข้ที่มีลักษณะเหนือธรรมชาติจะมีลักษณะทางกายภาพแตกต่างจากปกติ รวมถึงมีนิสัยที่ดี บทบาทของจระเข้มี 4 ประเภท ได้แก่ ตัวเอก ตัวปฏิปักษ์ ผู้ช่วย และตัวประกอบ ซึ่งบทบาททั้ง 4 ประเภทแสดงถึงบทบาทการเป็นผู้ทำลาย ผู้คุ้มครอง ผู้ช่วยเหลือตัวเอก ผู้เป็นพาหนะ ผู้สืบทอดประเพณี และผู้อบรมสั่งสอน งานวิจัยกลุ่มต่อมาเป็นงานวิจัยที่ศึกษาสัตว์ในเชิงความหมายและสัญลักษณ์ ได้แก่ วีรพล ใฝ่แจ้งคำมูล (2557) ศึกษาเกี่ยวกับช้างในนิทานพื้นบ้านล้านนา พบว่าช้างมีความหมายถึงคติความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ ความเป็นมงคล การเสริมสถานภาพคนและคติความฝัน อีกทั้งยังเป็นเครื่องมือในการอบรมศีลธรรมและคอยช่วยเหลือผู้คน รวมถึงการค้า畜ศาสนา คมกฤษณ์ วรเดชชัยนา และ ปฐม หงษ์สุวรรณ (2563) ก็ได้ศึกษาเกี่ยวกับตัวละครช้างในวรรณกรรมอีสานในเชิงสัญลักษณ์ พบว่าช้างเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจเหนือธรรมชาติ อีกทั้งยังเป็นตัวเชื่อมระหว่างโลกสามัญและโลกศักดิ์สิทธิ์ และสัญลักษณ์ของการสืบพันธุ์และ

เพศสภาวะ มีพลังอำนาจในการสร้างสภาวะการเจริญพันธุ์ ประเมศวร์ อตุระนิตย์ และ ปฐม หงษ์สุวรรณ (2559) ได้ศึกษาบทบาทและความหมายเชิงวัฒนธรรมของม้า พบว่าม้าเป็นสัญลักษณ์ 3 ประการ ได้แก่ ตัวแทนของอำนาจบารมีของกษัตริย์ ตัวแทนของความมั่งคั่งความเจริญ และตัวแทนของพุทธและหลักธรรมคำสอนทาง พระพุทธศาสนา เพลงสุริยเทพ รามางกูร ณ โคตะปุระ (2557) ศึกษาสัญลักษณ์ปลา ในคัมภีร์และชาดกพระพุทธศาสนาเถรวาท พบว่าปลาเป็นสิ่งอุปมาอุปไมยถึงหลักธรรม ทางศาสนาและสัญลักษณ์พลังอำนาจ บารมีในพระพุทธศาสนา ความเป็นสิริมงคล รวมทั้งสัญลักษณ์ของกิเลสตัณหาด้วย ส่วนงานวิจัยอีกกลุ่มคืองานวิจัยที่เกี่ยวกับ บทบาทของอนุภาคตัวละครในนิทาน ได้แก่ ศุภลักษณ์ ปัญญ (2551) ศึกษาบทบาท ของผีในนิทานพื้นบ้านล้านนา พบว่ามีหลายกลุ่มและมีบทบาท 4 ประการตามทฤษฎี บทบาทหน้าที่ของวิลเลียม บาธคอม รวมถึงยังแสดงถึงฐานความคิดของชาวบ้าน ล้านนาที่เชื่อว่าผีและคนสามารถพบกันและทำกิจกรรมร่วมกันได้ และผียังมีอำนาจ เหนือมนุษย์ ชลธิชา นิสัยสัตย์ (2552) ได้ศึกษาเกี่ยวกับบทบาทและความหมายเชิง สัญลักษณ์ของยักษ์ พบว่ายักษ์มีบทบาทเป็นตัวละครหลักและตัวละครประกอบ พบทั้งบทบาทตัวเอก นางเอก ตัวปฏิปักษ์ ผู้ช่วยเหลือ ผู้ให้รางวัลและผู้ลงโทษ และ ผู้ทดสอบ ยักษ์ยังมีความหมายเชิงสัญลักษณ์ได้แก่ความเชื่อทางศาสนา คน และ หลักธรรมในพระพุทธศาสนา แคทรียา อังทองกำเนิด (2561) ได้ศึกษาบทบาทของ พระอิศวรในนิทานพื้นบ้านไทย พบว่าพระอิศวรมีบทบาท 7 ประการ ได้แก่ ผู้ประทานพร ผู้ปราบ ผู้ควบคุมโลก ผู้ช่วยเหลือ ผู้สร้าง ผู้ทำลายหรือถูกทำลาย และผู้ส่งสอน

สรุปจากการสังเคราะห์งานวิจัยที่เกี่ยวข้องทั้ง 3 กลุ่ม พบว่ามีการศึกษาและ วิเคราะห์ตัวละครนิทานไทยในแง่มุมต่าง ๆ แต่ยังไม่มีการศึกษาเกี่ยวกับตัวละครปลา ในนิทานพื้นบ้าน ประกอบกับความน่าสนใจข้างต้นของนิทานที่มีตัวละครสำคัญเป็น ปลา ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาวิเคราะห์ตัวละครปลาในนิทานพื้นบ้าน โดยมีวัตถุประสงค์ เพื่อวิเคราะห์ความหมายเชิงสัญลักษณ์ของตัวละครปลาตามแนวคิดเรื่องสัญลักษณ์

ของคลิฟฟอร์ด เกียร์ตซ์ (Clifford Geertz) วิเคราะห์บทบาทของตัวละครปลาต่อการดำเนินเรื่องในนิทานตามแนวคิดองค์ประกอบวรรณกรรม และวิเคราะห์บทบาทหน้าที่ของนิทานต่อสังคมตามแนวคิดบทบาทหน้าที่ของคติชน ของวิลเลียม บาสคอม (William Bascom) ผลการศึกษาจะทำให้เข้าใจความหมายของตัวละครปลาเชิงสัญลักษณ์ในวัฒนธรรมไทย ทราบถึงบทบาทของปลาต่อการดำเนินเรื่องในนิทาน รวมถึงเข้าใจบทบาทของนิทานต่อสังคม อีกทั้งยังสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อ ค่านิยม หรือคติของผู้คนในสังคมวัฒนธรรมไทยที่สะท้อนออกมาผ่านตัวละครปลาในนิทานและเป็นแนวทางในการศึกษานิทานไทยแง่มุมอื่น ๆ ต่อไป ทั้งนี้ผู้วิจัยมีสมมติฐานเบื้องต้นไว้ว่า ตัวละครปลาในนิทานไทยมีบทบาทในการผูกปมปัญหาและคลี่คลายปม มีความหมายเชิงสัญลักษณ์ในวัฒนธรรมคือการเป็นสัญลักษณ์ในเชิงพระพุทธศาสนา อำนาจพิเศษ ความอุดมสมบูรณ์ และการตอบแทน นอกจากนี้นิทานยังมีบทบาทในการอบรมสั่งสอนพฤติกรรมของผู้คนในสังคม

2. แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

2.1 แนวคิดเรื่องอนุภาค

อนุภาค (motif) (Stith Thompson, 2520, น. 415, อ้างถึงใน ศิราพร ณ ถลาง, 2548, น. 36) หมายถึงองค์ประกอบย่อยในนิทานที่ได้รับการสืบต่อและดำรงอยู่ในสังคมมาจนถึงปัจจุบันเนื่องจากมีลักษณะความพิเศษบางอย่าง สามารถแบ่งอนุภาคได้เป็น 3 ประเภทใหญ่ ได้แก่ 1) อนุภาคตัวละคร เป็นตัวละครที่มีความไม่ธรรมดา เช่น แม่เลี้ยงใจร้าย 2) อนุภาควัตถุ เป็นวัตถุสิ่งของที่มีความพิเศษ เช่น น้ำมันตวิเศษ 3) อนุภาคพฤติกรรมหรือเหตุการณ์ เป็นพฤติกรรมหรือเหตุการณ์ที่มีความน่าสนใจ ทารกเกิดมาแล้วพูดได้เลย แมงมุมสร้างโลก การศึกษาอนุภาคจึงสะท้อนให้เห็นถึงความคิดเฉพาะในแต่ละวัฒนธรรม

ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยอาจมีการกล่าวถึงอนุภาคที่ปรากฏเกี่ยวกับปลาในนิทานไทย เช่น อนุภาคการแปลงร่าง จากคนแปลงร่างเป็นปลา หรือเทวดาแปลงร่างเป็นปลา ซึ่งสะท้อนถึงความเชื่อเรื่องอำนาจวิเศษหรือพลังวิเศษในสังคมวัฒนธรรมไทย หรือ อนุภาคการเกิดใหม่ ซึ่งสะท้อนให้เห็นความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดของศาสนาพุทธ

2.2 แนวคิดเกี่ยวกับประเภทนิทานพื้นบ้าน

ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยแบ่งประเภทของนิทานพื้นบ้านตาม ประคอง นิมมานเหมินท์ (2543ข, น. 8-28, อ้างถึงใน อัจฉรวรรณ ชัยมงคล, 2555, น. 17-19) เพื่อจัดกลุ่มข้อมูล นิทานประเภทเดียวกันและวิเคราะห์ถึงสัญลักษณ์และบทบาทของตัวละครปลา ตามนิทานประเภทต่าง ๆ สามารถแบ่งนิทานได้ 11 ประเภทได้แก่ (1) นิทานมหัศจรรย์ (fairy tale) มักเป็นเรื่องราวการผจญภัยของตัวเอก เกี่ยวข้องกับเรื่องอิทธิฤทธิ์ ปาฏิหาริย์ อำนาจวิเศษ หรือสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ (2) นิทานชีวิต (novella) เป็นนิทานที่ดำเนินเนื้อเรื่องอยู่ในโลกแห่งความเป็นจริง สถานที่ในเรื่องหรือตัวละครบอกไว้ อย่างชัดเจน (3) นิทานวีรบุรุษ (hero tale) มักเป็นนิทานชุดเล่าถึงตัวละครเพียง ตัวละครเดียวในหลาย ๆ ตอน (4) นิทานประจำถิ่น (sage) มักเชื่อว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจริงและเกี่ยวข้องกับสถานที่จริง อาจเกี่ยวข้องกับชื่อสถานที่ เช่น ตำบล อำเภอ ถ้ำ เมือง หรือเป็นบุคคล และเป็นการอธิบายที่มาของสถานที่ต่าง ๆ (5) นิทานอธิบายเหตุ (explanatory tale) เป็นนิทานที่อธิบายเรื่องราวต่าง ๆ กล่าวถึงที่มาของสิ่งต่าง ๆ อาจอธิบายเกี่ยวกับสัตว์ ธรรมชาติ (6) นิทานเทพปกรณัม (myth) เป็นนิทานที่อธิบาย ถึงการกำเนิดของจักรวาล โครงสร้างโลก ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ตลอดจนพิธีกรรม การประพฤติปฏิบัติต่าง ๆ (7) นิทานสัตว์ (animal tale) เป็นนิทานที่ตัวละครเอก เป็นสัตว์ แต่มีลักษณะท่าทางเหมือนมนุษย์ทั่วไป มักเป็นการแสดงถึงความฉลาด และความโง่ของสัตว์ อาจสอนถึงเรื่องคุณธรรม ศีลธรรม จริยธรรมในตอนท้ายเรื่อง (8) นิทานมุขตลก (jest or merry tale) เป็นนิทานขนาดสั้น เรื่องไม่ซับซ้อน มีเพียง อนุภาคเดียว ตัวละครเป็นได้ทั้งมนุษย์และสัตว์ จุดสำคัญอยู่ที่ความเป็นไปไม่ได้ต่าง ๆ

(9) นิทานศาสนา (religious tale) เป็นนิทานเกี่ยวกับศาสนา ซึ่งเชื่อว่าเป็นเรื่องจริง แต่ไม่ได้อยู่ในคัมภีร์ศาสนาหรือชาดก (10) นิทานผี (ghost tale) เป็นนิทานที่เล่าเรื่องเกี่ยวกับผีต่าง ๆ โดยผีมักเป็นตัวละครที่มีเล่ห์กล หลอกหลวงมนุษย์ (11) นิทานซ้ำแบบ (formular tale) หมายถึงนิทานที่มีแบบสร้าง (pattern) พิเศษ สืบเนื่องจากเนื้อเรื่องของนิทานจะมีแบบสร้างบางอย่าง เล่าเพื่อความสนุกสนานหรือใช้เล่นเกม

2.3 แนวคิดเรื่องสัญลักษณ์

คลิฟฟอร์ด เกียร์ตซ์ (Clifford Geertz, 2516, อ้างถึงใน อคิน รพีพัฒน์, 2551, น. 77-81) นำเสนอว่าสิ่งต่าง ๆ ของมนุษย์ไม่ว่าจะเป็นพฤติกรรม การกระทำ เหตุการณ์ คุณลักษณะ หรือความสัมพันธ์ เป็นสัญลักษณ์ที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นสื่อแทน แนวความคิด (conception) แนวความคิดเหล่านั้นจึงเป็นความหมายของสัญลักษณ์ ตัวอย่างเช่น ไม้กางเขน ซึ่งไม่ว่าจะอยู่ในการสนทนา จินตนาการ หรือห้อยอยู่ที่คอ ทั้งหมดล้วนเป็นสัญลักษณ์ แม้กระทั่งภาษาเองอย่างเช่นหน่วยคำ -ing ในภาษาอังกฤษ คำว่า “หลวง” ในภาษาไทยต่างก็เป็นสัญลักษณ์หรือส่วนของสัญลักษณ์ (symbolic elements) เพราะเป็นรูปแบบของความคิดที่สัมผัสได้ เป็นข้อสรุปจากประสบการณ์ที่ทำให้อยู่ในรูปที่มองเห็นได้ เป็นการแสดงออกเป็นรูปธรรมของความคิด ทัศนะรวมถึงความเชื่อ นอกจากนี้เองเกียร์ตซ์ยังมองว่ามนุษย์ไม่สามารถดำรงอยู่ได้ หากปราศจากวัฒนธรรม และวัฒนธรรมก็คือสัญลักษณ์ที่มนุษย์เก็บสะสมเพิ่มขึ้น วัฒนธรรมต่าง ๆ จึงเป็นสัญลักษณ์ตามความคิดของเกียร์ตซ์ การจะทำความเข้าใจในสัญลักษณ์ ความหมายของสัญลักษณ์นั้นต้องเป็นที่รับรู้ร่วมกันในสังคมวัฒนธรรมนั้น ๆ เป็นกิจกรรมของสังคมที่ผู้คนมีพื้นฐานร่วมกัน งานวิจัยนี้ผู้วิจัยจึงใช้แนวคิดเรื่องสัญลักษณ์ของคลิฟฟอร์ด เกียร์ตซ์ ในการวิเคราะห์ตัวละครปลาในความหมายเชิงสัญลักษณ์โดยตีความจากพฤติกรรม บทบาท เพศ หรือองค์ประกอบอื่น ๆ เกี่ยวกับตัวละครปลา เพื่อที่จะสะท้อนให้เห็นถึงความหมายเชิงสัญลักษณ์ในการกระทำต่าง ๆ ของตัวละครในนิทานอันเป็นความหมายทางวัฒนธรรมของ

สังคมไทย ทั้งนี้ผู้วิจัยใช้แนวคิดเรื่องสัญลักษณ์ของคลิฟฟอร์ด เกียร์ตซ์เนื่องจากเป็นการหาความหมายสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่ซ่อนอยู่ภายใต้นิทานพื้นบ้านซึ่งสอดคล้องกับแนวความคิดของเกียร์ตซ์ที่เห็นว่าทุกสิ่งทุกอย่างล้วนสื่อความหมายสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม ต่างจากการตีความหมายเชิงสัญลักษณ์ในทางภาษาศาสตร์ที่มุ่งเน้นศึกษารูปลักษณ์หรือสัญลักษณ์ทางความหมายตรงหรือความหมายโดยนัย ในขณะที่แนวคิดเรื่องสัญลักษณ์ของเกียร์ตซ์มองว่าสัญลักษณ์คือวัฒนธรรม สิ่งต่าง ๆ ล้วนสื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์ สิ่งต่าง ๆ ของมนุษย์รวมถึงนิทานพื้นบ้านจึงเป็นวัฒนธรรมอย่างหนึ่ง ผู้วิจัยจึงใช้แนวคิดเรื่องสัญลักษณ์ของคลิฟฟอร์ด เกียร์ตซ์ในการหาความหมายในนิทานพื้นบ้านอันจะนำไปสู่ความหมายในวัฒนธรรม

2.4 แนวคิดเรื่ององค์ประกอบในวรรณกรรม

สรณัฐ ไตลังคะ (2560, น. 20) อธิบายว่าเรื่องเล่าต่าง ๆ มีองค์ประกอบดังนี้

(1) โครงเรื่อง (plot) คือ การสืบเนื่องของลำดับเหตุการณ์และความเป็นเหตุเป็นผลของแต่ละเหตุการณ์ ซึ่ง ยูวพาส์ ชัยศิลป์วัฒนา (2544, น. 113-115, อ้างถึงใน กิตติพงษ์ วงศ์ทิพย์, 2550) ได้แบ่งโครงสร้างของโครงเรื่องออกเป็น 5 ขั้นตอน ได้แก่ บทเปิดเรื่อง (exposition) หมายถึงการแนะนำถึงตัวละคร ฉาก สถานที่หรือเหตุการณ์ ช่วงต้น การผูกปม (complication) และการขมวดปม (rising action) หมายถึงปัญหาหรือความขัดแย้งภายในเรื่องหลังจากบทเปิดเรื่อง จุดวิกฤต (crisis) หมายถึงปัญหาของเรื่องที่สูงถึงจุดสูงสุด การแก้ปม (falling action) หมายถึงช่วงที่ปัญหาเริ่มลดลงและนำไปสู่การคลี่คลายเรื่อง (resolution) หมายถึงช่วงที่ปัญหาต่าง ๆ คลี่คลายแล้วและเป็นตอนจบเรื่อง

(2) กลวิธีในการเล่าเรื่อง (focalization) คือ วิธีการนำเสนอของผู้เล่าว่าจะให้ใครเป็นผู้เล่าเรื่อง

(3) ตัวละคร (character) คือ ตัวดำเนินเรื่องที่ทำให้เรื่องเล่าดำเนินต่อไป ซึ่งผู้วิจัยใช้การจำแนกบทบาทของตัวละครตามพจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม อังกฤษ-ไทย

ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2545, อ้างถึงใน พรณราย ชาญหิรัญ, 2551, น. 10-11) ประกอบด้วยตัวเอก (protagonist) ตัวปฏิปักษ์ (antagonist) ผู้ช่วย (helper) และตัวประกอบ (minor character)

(4) ฉาก (setting) คือ สถานที่และเวลาที่ตัวละครดำเนินอยู่ในเรื่อง

(5) แนวคิด (theme) คือ ความคิดที่นำเสนอในเรื่องที่ต้องการสื่อเกี่ยวกับโลกในชีวิตจริง

ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ตัวละครปลาในส่วนขององค์ประกอบวรรณกรรมส่วนโครงเรื่อง ได้แก่ บทเปิดเรื่อง การผูกปม และการแก้ปม โดยผู้วิจัยรวมการคลี่คลายเรื่องไว้ใน การแก้ปมและมิได้วิเคราะห์ส่วน จุดวิกฤต (crisis) เนื่องจากนิทานที่มีตัวละครปลาแต่ละเรื่องก็นำมาวิจัยมีขนาดความยาวเรื่องที่แตกต่างกัน มีทั้งเรื่องสั้นและยาว บางเรื่องมีปมขัดแย้งเพียงปมเดียว บางเรื่องมีหลายปม การนำแนวคิดเรื่ององค์ประกอบในวรรณกรรมที่มักนำมาวิเคราะห์นวนิยายจึงต้องปรับใช้เพื่อการวิเคราะห์นิทานพื้นบ้านซึ่งมีลักษณะการดำเนินเรื่องที่แตกต่างกันในแต่ละเรื่อง อีกทั้งผู้วิจัยยังวิเคราะห์เพียงด้านโครงเรื่องและตัวละครเท่านั้นเนื่องจากเป็นการวิเคราะห์บทบาทของตัวละครปลาต่อการดำเนินเรื่องในนิทาน

2.5 แนวคิดเกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของคติชน (Functions of Folklore)

งานวิจัยนี้ ผู้วิจัยใช้แนวคิดบทบาทหน้าที่ของคติชน (Functions of Folklore) ซึ่งเป็นแนวคิดที่ต้องการหาคำตอบว่าคติชนมีบทบาทต่อสังคมอย่างไรบ้าง โดยเฉพาะข้อมูลคติชนที่เป็นเรื่องเล่าและตำนานซึ่งมีบทบาทต่าง ๆ ต่อสังคม อีกทั้งยังสัมพันธ์กับข้อมูลทางวัฒนธรรมประเภทอื่น ๆ วัฒนธรรมต่าง ๆ ในส่วนที่เป็นคติชนล้วนมีหน้าที่ตอบสนองต่อความต้องการของมนุษย์ด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะด้านจิตใจ การศึกษาข้อมูลทางคติชนจึงจะทำให้เห็นบทบาทของข้อมูลต่อสังคมและควรศึกษาในบริบททางสังคมนั้น ๆ (ศิริพร ณ ถลาง, 2548, น. 317-318)

วิลเลียม บาสคอม (William Bascom, 2508, น. 281-298, อ้างถึงใน ศีราพร ณ ถลาง, 2548, น. 319) อธิบายว่าคติชนประเภทต่าง ๆ อาจมีบทบาทต่างกันและคติชนบางประเภทอาจมีบทบาทหลายประการ บาสคอมได้จำแนกบทบาทหน้าที่ของคติชนไว้เป็นภาพรวม 4 ประการ ซึ่งศีราพร ณ ถลาง ได้นำบทบาททั้ง 4 ประการมาประยุกต์ใช้โดยการเสริมรายละเอียดต่าง ๆ ออกมาเป็นบทบาทของคติชนในสังคม 3 ประการหลัก ได้แก่ (1) บทบาทของคติชนในการอธิบายต้นกำเนิดและอัตลักษณ์ของกลุ่มชนและพิธีกรรม (2) บทบาทของคติชนในการให้การศึกษา อบรมระเบียบสังคม และรักษามาตรฐานพฤติกรรม (3) บทบาทของคติชนในการเป็นทางออกให้กับความคับข้องใจของบุคคลอันเกิดจากกฎเกณฑ์ทางสังคม

3. ข้อมูลและวิธีการวิจัย

3.1 ข้อมูล

งานวิจัยนี้ ผู้วิจัยรวบรวมนิทานพื้นบ้านในประเทศไทยทั้ง 4 ภาค ได้แก่ ภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ ที่ปรากฏตัวละครปลาในนิทาน โดยจะต้องเป็นปลาที่มีบทบาทสำคัญอย่างใดอย่างหนึ่งในการดำเนินเรื่อง และส่งผลต่อเรื่องราวของนิทาน โดยผู้วิจัยมีแหล่งข้อมูลสำคัญในการศึกษาค้นคว้า 2 กลุ่ม ดังนี้

3.1.1 กลุ่มข้อมูลจากภาคผนวกงานวิจัยที่เก็บข้อมูลนิทานจากภาคสนาม

ผู้วิจัยเก็บรวบรวมนิทานจากภาคผนวกในงานวิจัยต่าง ๆ รวมถึงรายงานการวิจัยที่ผู้วิจัยท่านอื่นเก็บรวบรวมจากการสัมภาษณ์และนิทานลายลักษณ์ไว้ ซึ่งมีทั้งหมด 23 เรื่อง โดยมาจากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ ได้แก่ (1) วิถีชีวิตของชาวบ้านในนิทานพื้นบ้าน อำเภอคลองใหญ่ จังหวัดตราด: การศึกษาเชิงวิเคราะห์ (จงกล เกียมะยูร, 2538) ได้แก่นิทานเรื่อง นางผมหอม ปลาตะเพียนทอง และสุนัขผู้ได้ทุนบ้านแมวอยู่

ข้างบนบ้าน (2) การศึกษาวิเคราะห์นิทานพื้นบ้านภาคกลาง (จันทนา เย็นนาน, 2539) ได้แก่ นิทานเรื่อง ปลาบู่ทอง ลิ่นทอง อย่าลืมนคนแก่ สามเสน ปลาสดิด และแม่ชี (3) วิเคราะห์โครงสร้างของนิทานเรื่องสัตว์ภาคกลาง (วิไลวรรณ วงษ์ฉาย, 2539) ได้แก่ นิทานเรื่อง นกกระยาง ปลาตุกรบยักษ์ นกกระสากับปูนา ปลาเลื้อกนาย นกยางได้ฉานสมบัติ ปลาช่อน (เรื่องที่ 1) ปลาไหลเผือก (เรื่องที่ 1) นกกระยาง เจ้าเล่ห์ แม่โพสพ กบจำศีล และช้างกับมดแดง (4) โครงการตามหานิทานพื้นบ้าน (มณีรัตน์ จันทลักษณ์ และคณะ, 2552) ได้แก่ นิทานเรื่อง ความระหัดปให้ไขถึงสอง (5) การศึกษาค่านิยมที่ปรากฏในนิทานพื้นบ้านไทยพวน ตำบลหาดเลี้ยว อำเภอ ศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย (จิรนนท์ คงรักษ์, 2558) ได้แก่ นิทานเรื่อง ปลาไหลเผือก (เรื่องที่ 2) (6) การวิเคราะห์จริยธรรมและความเชื่อที่ปรากฏในนิทานพื้นบ้านชาวไทยภูเขาเผ่าม้ง ตำบลคลองลานพัฒนา อำเภอลองลาน จังหวัดกำแพงเพชร (อภิญา ดอนดี, 2558) ได้แก่ นิทานเรื่อง เด็กกำพร้าและพญานาค (7) นิทานพื้นบ้านอำเภอ โกสุมพิสัย: การศึกษาเชิงคติชน (กฤษณา แดนสีแก้ว, 2559) ได้แก่ นิทานเรื่อง นกกระยางคอแตก (8) นิทานพื้นบ้านกับการสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่น อำเภอ เกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ (อรัญญา แสนสระ, 2561) ได้แก่ นิทานเรื่อง ท้าวกำพร้า ปลาหลด ปลาช่อน (เรื่องที่ 2) และคนรู้ภาษาสัตว์

3.1.2 กลุ่มข้อมูลจากเว็บไซต์

ผู้วิจัยยังเก็บรวบรวมนิทานที่ปรากฏปลาในเว็บไซต์ต่าง ๆ ที่บันทึกนิทานพื้นบ้านที่ปรากฏตัวละครปลา ได้แก่ นิทานปัญญาสชาดก จากห้องสมุดวชิรญาณ จำนวน 3 เรื่อง ได้แก่ วนาวนชาดก สุรพักชาดก และเทววันธชาดก (วัชรญาณ, ม.ป.ป.) และเว็บไซต์อื่น ๆ อีก 1 เรื่อง คือ ปลาแก้มขี้ (ภาษาถิ่นและนิทานพื้นบ้านภาคใต้, ม.ป.ป.)

รวมนิทานจากภาคผนวกงานวิจัยและนิทานจากเว็บไซต์ทั้งหมด 26 เรื่อง โดยมีนิทานเรื่องเดียวกันแต่สำนวนต่างกันจำนวน 2 เรื่อง

3.2 วิธีการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research) ผู้วิจัยแบ่งขั้นตอนดำเนินการวิจัยแบ่งออกเป็น 3 ขั้นตอน ได้แก่

3.2.1 รวบรวมข้อมูล รวบรวมนิทานที่ปรากฏตัวละครปลาจากภาคผนวกของงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งศึกษาเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาตัวละครสัตว์หรือความหมายเชิงสัญลักษณ์ ศึกษาแนวคิดเรื่องสัญลักษณ์ของคลิฟฟอร์ด เกียร์ตซ์ (Clifford Geertz) แนวคิดบทบาทหน้าที่ของคติชนของวิลเลียม บาสคอม (William Bascom) รวมถึงแนวคิดเรื่ององค์ประกอบวรรณกรรม

3.2.2 วิเคราะห์ข้อมูล วิเคราะห์ปลาในความหมายเชิงสัญลักษณ์ตามแนวคิดเรื่องสัญลักษณ์ วิเคราะห์บทบาทของตัวละครปลาต่อการดำเนินเรื่องตามแนวคิดองค์ประกอบวรรณกรรมในส่วนโครงเรื่อง รวมถึงวิเคราะห์บทบาทหน้าที่ของนิทานต่อสังคมตามแนวคิดเกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของคติชน

3.2.3 เรียบเรียงผลการวิจัย อภิปรายผล และสรุป เรียบเรียงผลการวิจัย นำเสนอ อภิปราย และสรุปผล

4. ผลการวิจัย

4.1 ภูมิหลังเกี่ยวกับ “ปลา” ในมิติวัฒนธรรม

ปลาถือเป็นอาหารสำคัญสำหรับคนไทยมาตั้งแต่อดีตสมัยสุโขทัยดังปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ 1 ของพ่อขุนรามคำแหง นอกจากนี้ รัชชชัย สุเพื่อน และ สกุลตรา คำชู (ปิ่นอนงค์ ปานชื่น, 2559, ย่อหน้าที่ 6) กล่าวว่าคนในสมัยสุโขทัยมีการรับประทานแกงปลาช่อนกันโดยทั่วไปเนื่องจากเป็นวัตถุดิบที่หาง่าย ใช้การต้มประกอบกับสมุนไพรที่หาได้ตามพื้นที่ท้องถิ่น ส่วนในสมัยอยุธยาก็ได้มีหลักฐานเอกสารวันวลิตบันทึกไว้ตอนหนึ่งว่าชาวสยามมักรับประทานปลาแห้ง ปลาสด ปลาเค็ม บันทึกของ

ตรงเป้งก็ระบุไว้ว่าชาวสยามมีปลาเค็ม ปลาแห้งรับประทานในราคาที่ถูก ไม่ต้องกังวล การขาดแคลนอาหาร ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก็ปรากฏหลักฐานอื่น ๆ ที่บันทึกไว้ว่าคนไทยบริโภคปลาเป็นหนึ่งในอาหารหลัก เช่น เอกสารของสังฆราช บัลเลอแกวซ์ บันทึกไว้ว่าอาหารธรรมดาสำหรับคนไทยคือ ข้าว ปลา ผัก และผลไม้ (ชม น้าพา, 2561, ย่อหน้าที่ 9, 11, 18) ส่วนในวรรณคดีกาพย์เห่ชมเครื่องคาวหวานก็มีการปรากฏอาหารต่าง ๆ ที่ทำมาจากปลาหรือมีส่วนประกอบเป็นปลา เช่น แกงเทโพ แกงชม แกงไตปลา แสรั้งว่า จากหลักฐานต่าง ๆ ข้างต้นจึงสามารถสรุปได้ว่าปลาถือเป็นอาหารที่สำคัญสำหรับสังคมไทยตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน

นอกจากนี้ ปลายังปรากฏในวรรณกรรมต่าง ๆ มาตั้งแต่อดีต ไม่ว่าจะเป็น วรรณคดีสมัยต่าง ๆ และวรรณกรรมพื้นบ้านหรือนิทานพื้นบ้าน ซึ่งโดยมากจะเป็น การกล่าวถึงปลาในบทบาทการเป็นอาหาร ในวรรณคดีจะมีการกล่าวเกี่ยวกับปลา เพิ่มเติมในบทพรรณนาความงามของสถานที่ธรรมชาติ เช่น วรรณคดี กาพย์เห่เรือ ก็ได้มีบทพรรณนาถึงความงามของปลาต่าง ๆ ระหว่างการเดินทาง ในวรรณคดี ไตรภูมิพระร่วง มีการกล่าวถึงปลาในลักษณะของสัตว์ที่มีอำนาจ นอกจากนี้ในนิทานพื้นบ้านประเภทนิทานมหัศจรรย์ก็ปรากฏตัวละครปลาในลักษณะเหนือธรรมชาติ อาจมีพลังหรืออำนาจวิเศษ นิทานสัตว์ปรากฏตัวละครปลาที่มีกิริยาอาการและ ลักษณะเหมือนกับมนุษย์ทั่วไป สามารถพูดได้ มีความคิดต่าง ๆ จากการปรากฏปลา ในวรรณกรรมต่าง ๆ ตั้งแต่อดีตจึงทำให้เห็นว่านอกจากปลาที่มีบทบาทเป็นอาหารใน สังคมไทยแล้ว ยังมีการนำปลาไปสร้างเป็นองค์ประกอบหนึ่งในวรรณกรรมเช่นกัน

นอกจากในวัฒนธรรมไทยแล้ว ในวัฒนธรรมสากลก็มีตัวละครปลาในนิทาน เช่นเดียวกัน ตัวอย่างเช่น นิทานอีสป เป็นนิทานที่เชื่อว่าแต่งโดยชาวกรีกโบราณชื่อ เอธิออป (Ethiop) ซึ่งเพี้ยนเป็น อีสป ในภายหลัง โดยเรื่องราวของนิทานอีสปมักจะเป็นเรื่องราวขนาดสั้นเกี่ยวกับตัวละครมนุษย์และสัตว์ต่าง ๆ มักจบท้ายด้วยการให้ ข้อคิดหรือสั่งสอนบางอย่างกับผู้อ่าน ทำให้มีทั้งความสนุกสนานและเป็นเครื่องมือ

อบรมสั่งสอนผู้คนในสังคม นิทานอีสปจึงได้รับความนิยมและแพร่กระจายไปยังประเทศต่าง ๆ รวมถึงในประเทศไทยเองก็มีการแปลนิทานอีสปเป็นภาษาไทยจำนวนหลายเรื่อง (จุฑพร ทองอุ่น, 2552, น. 137) ยกตัวอย่างนิทานอีสปที่ปรากฏตัวละครปลา เช่น นิทานเรื่อง *The Fisherman & the Little Fish* (Daboss, 2013) เป็นเรื่องเกี่ยวกับนักตกปลาที่ตกได้ปลาตัวเล็ก กำลังจะนำปลากลับไปรับประทาน แต่ปลาก็ขอร้องว่าให้ปล่อยตนไปเพราะตนตัวเล็ก พอโตขึ้นแล้วจะว่ายกลับมาเป็นอาหารให้ แต่นักตกปลาก็ไม่ได้สนใจและนำกลับไปทำอาหาร พร้อมกับจบเรื่องด้วยประโยคข้อคิดที่ว่า *ได้น้อยยังดีกว่าไม่ได้อะไรเลย กับ ผลลัพธ์ที่น้อยยังมีค่ามากกว่าคำสัญญาที่ยิ่งใหญ่* นิทานเรื่อง *The Angler and The Salmon* (Daboss, 2014) ก็ได้เล่าเกี่ยวกับนักตกปลาจับปลาแซลมอน ซึ่งปลาแซลมอนติดกับดักเหยื่อล่อที่เป็นเพียงเส้นผมเส้นเดียว ส่วนในนิทานอีสปเรื่องอื่น ๆ ก็ยังมีการปรากฏปลาในบทบาทของเหยื่อ ทำให้เห็นว่าในวัฒนธรรมสากลก็มีการปรากฏตัวละครปลาในลักษณะเช่นเดียวกันกับวัฒนธรรมไทยโดยการเป็นเหยื่อ แสดงถึงความสำคัญในการเป็นทรัพยากรอาหารอย่างหนึ่งในหลายวัฒนธรรม

จากการปรากฏตัวละครปลาจำนวนมากในนิทานตะวันตก สติธ ทอมป์สัน (Stith Thompson) นักคติชนชาวอเมริกันที่ได้ศึกษาอนุภาคในนิทานพื้นบ้านทั่วโลก และจัดเป็นหมวดหมู่อนุภาคต่าง ๆ โดยใช้อักษร A-Z แทนแต่ละหมวดหมู่ โดยหมวดหมู่ B ซึ่งเป็นหมวดหมู่อนุภาคเกี่ยวกับสัตว์ก็ได้มีการปรากฏอนุภาคเกี่ยวกับปลาจำนวนมาก เช่น อนุภาค B83. †B83. คือ ปลาที่มีหน้าเป็นมนุษย์ อนุภาค B101.6. †B101.6. คือ ปลาที่มีหัวเป็นทองและเงิน อนุภาค B102.4. †B102.4. คือ ปลาทองคำ (University of Alberta, n.d.) จากอนุภาคย่อยทั้งสามอนุภาคที่ยกมา จะเห็นได้ว่าในนิทานทั่วโลกก็ได้มีการปรากฏตัวละครปลาในลักษณะต่าง ๆ นอกเหนือจากปลาที่เป็นเหยื่อทั่วไป อาจเป็นปลาที่มีลักษณะผิดธรรมชาติ มีพฤติกรรม

ผิดแปลก มีความเฉลียวฉลาด ทำให้กล่าวได้ว่าตัวละครปลาเป็นตัวละครหนึ่งในนิทานที่มีความน่าสนใจมาตั้งแต่อดีตในหลากหลายวัฒนธรรม

จากข้อมูลทั้งหมดที่กล่าวมาทำให้เห็นว่าในวัฒนธรรมต่าง ๆ มีการปรากฏตัวละครปลาในนิทาน ซึ่งมีความเหมือนกันในการปรากฏในลักษณะบทบาทเหยื่อแสดงถึงฐานความคิดสากลเกี่ยวกับปลาในลักษณะการเป็นอาหารสำหรับมนุษย์และสัตว์อื่น ๆ แต่ในขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นถึงความแตกต่างในเรื่องของอำนาจวิเศษบางประการของปลาซึ่งปรากฏในวัฒนธรรมไทย อันแสดงถึงลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรมทำให้ตัวละครปลาในนิทานไทยมีความแตกต่างและลักษณะเฉพาะของตน

4.2 ปลา: ความหมายเชิงสัญลักษณ์

จากการศึกษานิทานพื้นบ้านที่มีตัวละครปลาทั้ง 26 เรื่อง สามารถจำแนกประเภทนิทานได้ 6 ประเภท ได้แก่ นิทานสัตว์ 9 เรื่อง นิทานมหัศจรรย์ 6 เรื่อง นิทานชีวิต 6 เรื่อง นิทานศาสนา 3 เรื่อง นิทานประจำถิ่นและนิทานอธิบายเหตุ 1 เรื่อง ปรากฏบทบาทตัวละครปลาทั้ง 4 บทบาท ได้แก่ ตัวเอก ปฏิปักษ์ ผู้ช่วยเหลือ และตัวประกอบ ซึ่งจากการวิเคราะห์ตัวละครปลาในนิทานพื้นบ้านตามแนวคิดเรื่องสัญลักษณ์ของคลิฟฟอร์ด เกียร์ตซ์ โดยวิเคราะห์จากพฤติกรรม บทบาท ความคิด และองค์ประกอบอื่น ๆ ของตัวละครปลา พบว่าตัวละครปลาในนิทานบางเรื่องมิได้มีบทบาทสำคัญและสื่อถึงความหมายเชิงสัญลักษณ์จำนวน 6 เรื่อง ส่วนนิทานเรื่องอื่นพบความหมายเชิงสัญลักษณ์เกี่ยวกับตัวละครปลา 3 ความหมายใหญ่ ได้แก่

4.2.1 สัญลักษณ์ในการเป็นตัวแทนพฤติกรรมของมนุษย์

1) สัญลักษณ์ของพฤติกรรมบุคคลที่ตกเป็นเหยื่อ

ตัวละครปลาที่มีพฤติกรรมหรือบทบาทเป็นเหยื่อในนิทานเป็นตัวละครที่ถูกหลอกจากตัวละครอื่น หลงเชื่อกลอุบายต่าง ๆ นำมาสู่ความเสียหาย ความทุกข์หรือความตาย ปรากฏในการเป็นตัวเอกและผู้ช่วยเหลือ นอกจากการได้รับการกระทำจากตัวละครอื่นแล้ว สิ่งที่แสดงถึงความเป็นเหยื่อของตัวละครปลาเหล่านี้คือเป็น

ตัวละครที่อยู่ปกติของตนเอง ไม่ได้ไปยุ่งเกี่ยวกับตัวละครอื่นแต่แรก แต่มีตัวละครอื่น มาสร้างความเสียหายให้ ลักษณะพฤติกรรมของตัวละครปลาเหล่านี้จึงเปรียบเสมือน สัญลักษณ์ของพฤติกรรมมนุษย์ที่ตกเป็นเหยื่อ เนื่องจากนิทานที่พบส่วนใหญ่เป็น นิทานประเภทนิทานสัตว์ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อเสมือนเป็นตัวแทนมนุษย์อีกรูปแบบหนึ่ง จึงอาจกล่าวได้ว่าตัวละครสัตว์เหล่านี้ก็เป็นเสมือนสัญลักษณ์พฤติกรรมของมนุษย์ รวมถึงนิทานประเภทอื่น ๆ ที่แสดงบทบาทของปลาในการเป็นเหยื่อ พฤติกรรมเหล่านี้ สะท้อนถึงระบบสัญลักษณ์ที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อเป็นตัวแทนสัญลักษณ์การตกเป็นเหยื่อ อีกทั้งปลายังถือเป็นอาหารทั่วไปในสังคม นิทานประเภทต่าง ๆ จึงปรากฏปลาในลักษณะ การถูกล่ามาเป็นอาหารหรือถูกหลอก พบในนิทาน 10 เรื่อง ยกตัวอย่างเช่น นิทานเรื่อง *ความระหัดปให้ไข่ถึงสอง และนกกระยาง*

นิทานเรื่อง *ความระหัดปให้ไข่ถึงสอง* มีเรื่องราวคือมีนายพรานออกไปล่า ปลากับกบ แต่มีปลากับกบคู่หนึ่งรอดจากการล่าตลอด ทั้งสองจึงถามกันว่าทำไมอีกฝ่าย ไม่เคยโดนจับเลย สุดท้ายทั้งสองได้บอกความลับซึ่งกันและกัน นายพรานที่แอบฟังอยู่ ได้ยินจึงรู้ความลับนั้นและสุดท้ายก็จับปลากับกบได้ ส่วนนิทานเรื่อง *นกกระยาง* เป็น เรื่องเกี่ยวกับนกกระยางที่พยายามหลอกลูบหลอกปลาทูที่ไม่ยอมขึ้นมาจากสระ นกจึงวางกลลอบหลอกว่าสระจะแห้งและปลาจะตาย ปลาจึงยอมขึ้นมาจากสระ เพื่อให้นกกระยางคาบพาไปสระอื่น สุดท้ายนกกระยางก็คาบปลาไปกินเรื่อย ๆ ไม่ขาด

จากนิทานทั้งสองเรื่องจะเห็นได้ว่าปลาตกเป็นเหยื่อของตัวละครอื่น ๆ เนื่องมาจากความโง่เขลาและความประมาทของตนเอง เชื่อตัวละครอื่นง่ายโดยไม่ทัน คิดให้ถี่ถ้วนรอบคอบ ปลาในทั้งสองเรื่องอยู่ในแหล่งอาศัยของตนเองโดยไม่ได้ไป รบกวนใครก่อน แต่มีตัวละครอื่นมาจับไป ผู้วิจัยจึงตีความเป็นสัญลักษณ์ของบุคคล ในสังคมซึ่งตกเป็นเหยื่อจากคนอื่น ๆ ในสังคม เนื่องจากคนที่ตกเป็นเหยื่อของสังคม มักเป็นผู้ที่อยู่ปกติของตนเอง ไม่ได้ไปยุ่งเกี่ยวกับบุคคลอื่นที่มักลั่นแกล้งหรือรังแก

ในภายหลัง อีกทั้งตัวละครปลาเหล่านี้ยังมีพฤติกรรมเหมือนกับมนุษย์ พูดได้ สื่อสารได้ มีความคิด จึงเป็นสัญลักษณ์แทนพฤติกรรมบุคคลที่ตกเป็นเหยื่อ

2) สัญลักษณ์การแสดงออกเกี่ยวกับเรื่องทางเพศของเพศชาย

ปลาที่เป็นสัญลักษณ์การแสดงออกเกี่ยวกับเรื่องทางเพศเป็นตัวละครปลาที่มีบทบาทเกี่ยวกับเรื่องกิจกรรมทางเพศอย่างใดอย่างหนึ่งในเรื่อง ซึ่งเป็นปลาเพศผู้ที่สะท้อนถึงพฤติกรรมทางเพศของผู้ชายรวมถึงลักษณะของอวัยวะเพศ ในงานวิจัยของ สุกัญญา สุจฉายา (2562, น. 32-33) ได้กล่าวว่าในการเล่นเพลงพื้นบ้านภาคกลาง พ่อเพลงแม่เพลงใช้การเปรียบเทียบอวัยวะเพศชายและหญิงกับสิ่งรอบตัว โดยปรากฏสัตว์ที่เป็นปลาอย่างปลาไหลด้วย ส่วนในวรรณคดีไทย กวีนิยมใช้ปลาช่อนแทนเพศชายในบทศักรย ส่วน บัวผัน สุพรรณยศ (2562, น. 184) ได้กล่าวว่าเพลงพื้นบ้านในภาคกลาง ผู้แต่งมักใช้สิ่งใกล้ตัวเปรียบเทียบเรื่องเพศ เช่น ปลาไหลกับรู ทำให้เห็นว่าพฤติกรรมที่มีการเคลื่อนไหวบางอย่างของสิ่งต่าง ๆ มักจะเป็นสัญลักษณ์แทนเพศชาย จากการวิเคราะห์ตัวละครปลาในนิทานพื้นบ้านไทยจากพฤติกรรมและบทบาทในเรื่อง พบพฤติกรรมที่สะท้อนถึงลักษณะบางอย่างเกี่ยวกับมนุษย์เพศชาย พบในนิทาน 2 เรื่อง ได้แก่ สามเสน และปลาไหลเผือก

นิทานเรื่อง สามเสน ปรากฏตัวละครปลาในบทบาทการแปลงร่าง คือมีเจ้าชายเมืองหนึ่งได้ข่าวถึงความงามของเจ้าหญิงอีกเมือง จึงต้องการพบเจ้าหญิง เจ้าชายจึงแปลงร่างเป็นปลาแอบว่ายลักลอบตามท่อน้ำเข้าไปในวังจนถึงห้องนอนของเจ้าหญิงและพูดจาเล้าโลมเจ้าหญิงจนทั้งสองตกลงปลงใจรักกัน นิทานเรื่อง ปลาไหลเผือก เป็นเรื่องของผู้หญิงคนหนึ่งซึ่งมีลูกและสามีอยู่แล้ว จับปลาไหลเผือกมาได้ แต่ก็ปล่อยไปเพราะปลาไหลเผือกร้องขอชีวิต ต่อมาตอนเย็นปลาไหลเผือกกลับมาหาผู้หญิงที่บ้านและนอนด้วยกัน แอบมีกิจกรรมทางเพศด้วยกัน จนสุดท้ายสามีกลับบ้านมาและรู้เรื่องราวก็ฆ่าปลาไหลเผือก ส่วนผู้หญิงก็ฆ่าตัวตายตามปลาไหลเผือกไป

จากนิทานทั้งสองเรื่องข้างต้นจะเห็นพฤติกรรมทางเพศที่ปลาตัวผู้กระทำ ไม่ว่าจะเป็นพฤติกรรมการลักลอบเข้าไปเล้าโลมผู้หญิง พฤติกรรมการมีคู่ ซึ่งปลาเหล่านี้มีพฤติกรรมเหมือนกับมนุษย์ทั่วไปที่มีอารมณ์ทางเพศกับมนุษย์หรือมีบทบาทส่งเสริมให้เกิดกิจกรรมทางเพศ เป็นพฤติกรรมที่แสดงถึงลักษณะการเคลื่อนไหว การซ่อนไซ เหมือนกับที่เป็นผู้ดำเนินการเวลาที่มีเพศสัมพันธ์ ตัวละครปลาเพศผู้เหล่านี้จึงเป็นสัญลักษณ์เกี่ยวกับการแสดงออกเกี่ยวกับเรื่องทางเพศของเพศชาย

4.2.2 สัญลักษณ์ที่แสดงอัตลักษณ์ของสังคมชาวน้ำในสังคมไทย

ประเทศไทยเป็นประเทศที่ตั้งอยู่ติดกับทะเล และมีแม่น้ำไหลผ่านหลายพื้นที่ในประเทศ นอกจากนี้ยังมีแหล่งน้ำเล็ก ๆ อยู่ในแต่ละพื้นที่จำนวนมาก สังคมไทยจึงเป็นสังคมที่ผูกพันกับแหล่งน้ำตามธรรมชาติมาตั้งแต่อดีต ทำให้ปลาต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ในแหล่งน้ำเป็นอาหารที่สำคัญของสังคมไทยเนื่องจากเป็นวัตถุดิบอาหารที่หาง่ายแทบทุกพื้นที่ ตัวละครปลาที่ปรากฏในนิทานในวัฒนธรรมไทยจึงเป็นตัวละครปลาที่มีความผูกพันกับผู้คนในสังคม เป็นปลาที่หาได้ทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นปลาดุก ปลาสลิด ปลาตะเพียน ปลาไหล ปลาช่อน ปลาหลด ปลาฉลาม ซึ่งเป็นปลาในกลุ่มปลาน้ำจืด นอกจากนี้ยังมีปลาและสัตว์น้ำอื่น ๆ ที่คล้ายกับปลาปรากฏในนิทานเช่น ปลาบู่ วาฬ ซึ่งจัดเป็นกลุ่มสัตว์น้ำเค็ม ปลาทั้ง 2 กลุ่มนี้เป็นสิ่งสะท้อนถึงวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านในสังคมไทยที่ผูกพันกับแหล่งน้ำ ไม่ว่าจะเป็นการตั้งที่อยู่อาศัยใกล้แหล่งน้ำ อาชีพที่สัมพันธ์กับแหล่งน้ำ และการรับประทานปลาเป็นอาหารสำคัญ ยกตัวอย่างเช่น นิทานเรื่อง แม่โพสพ มีตัวละครปลาฉลามซึ่งจัดเป็นปลาน้ำจืด นิทานอธิบายถึงปลาฉลามว่าเป็นสัตว์มีพระคุณที่ไปพาแม่โพสพกลับมา อีกทั้งในการทำนาก็ต้องอาศัยน้ำเป็นองค์ประกอบสำคัญในการให้ต้นข้าวเจริญเติบโต ชาวนาจึงผูกพันกับข้าวและน้ำอย่างลึกซึ้ง โดยมีปลาฉลามเป็นองค์ประกอบในพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว หรืออย่างนิทานเรื่อง ทำวักพรว้าปลาหลด ก็กล่าวถึงตัวละครออกไปตกปลาได้ปลาหลดซึ่งเป็นปลาน้ำจืด นิทานเรื่อง ปลาช่อน (เรื่องที่ 2) ก็กล่าวถึงสามีภรรยาออกไปทำนาเจอ

ปลาซ่อนซึ่งจัดเป็นปลาน้ำจืด นิทานทั้งสามเรื่องสะท้อนถึงสังคมไทยที่ผูกพันกับแหล่งน้ำโดยมีวิถีชีวิตสัมพันธ์กับธรรมชาติโดยเฉพาะแหล่งน้ำจืด ตัวละครปลาทั้งน้ำจืดและน้ำเค็มในนิทานจึงเป็นสัญลักษณ์แสดงอัตลักษณ์ของสังคมชาวน้ำ

4.2.3 สัญลักษณ์ที่แสดงความเชื่อในวัฒนธรรม

ศิริพร ณ ถลาง (2548, น. 190, อ้างถึงใน ชลธิชา นิสัยสัจย์, 2552, น. 153) กล่าวว่า “ตำนานหรือนิทานปรัมปรา เป็นข้อมูลทางคติชนที่ถือว่าเป็นเรื่องเล่าที่ศักดิ์สิทธิ์ มักเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระเจ้า เทวดา ผู้มีอำนาจเหนือธรรมชาติ ตำนานจึงเกี่ยวข้องกับความเชื่อทางศาสนา สิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติในสังคมนั้น ๆ ดังนั้น เราจึงสามารถวิเคราะห์ความเชื่อทางศาสนาในสังคมนั้น ๆ จากเนื้อหาของตำนานได้” จากแนวคิดนี้ ผู้วิจัยจึงนำตัวละครปลาในนิทานพื้นบ้านมาวิเคราะห์ความหมายเชิงสัญลักษณ์เกี่ยวกับความเชื่อ ปรากฏความหมายเชิงสัญลักษณ์เกี่ยวกับความเชื่อ 2 ประการ ได้แก่ สัญลักษณ์ที่แสดงถึงความเชื่อทางพระพุทธศาสนา และสัญลักษณ์ที่แสดงความเชื่อเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติ

1) สัญลักษณ์ที่แสดงถึงความเชื่อทางพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาหลักในวัฒนธรรมไทยมาตั้งแต่อดีต ทำให้พระพุทธศาสนาแทรกเข้าไปอยู่ในระบบความคิดต่าง ๆ ในวัฒนธรรม ตัวละครปลาในนิทานเองก็ปรากฏปลาในความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความเชื่อทางพระพุทธศาสนา 2 ประการ ได้แก่ สัญลักษณ์แสดงแนวคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดหรือสังสารวัฏ และสัญลักษณ์ที่แสดงแนวคิดเรื่องกรรม ดังนี้

ก. สัญลักษณ์แสดงแนวคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดหรือสังสารวัฏ

ตัวละครปลาที่มีลักษณะของการเวียนว่ายตายเกิด คือตัวละครปลาที่มีอนุภาคในนิทานเกี่ยวข้องกับการกลับมาเกิดใหม่ อาจเป็นมนุษย์ที่ตายแล้วกลับมาเกิดใหม่ในฐานะปลา หรือเป็นปลาที่ตายไปแล้วกลับมาเกิดใหม่เป็นมนุษย์ หรือแม้กระทั่งปลาตายแล้วเกิดใหม่กลายเป็นสัตว์อื่น ๆ ซึ่งสะท้อนถึงความเชื่อเรื่อง

การเวียนว่ายตายเกิดในศาสนาพุทธ สัมพันธ์เชื่อมโยงกับเรื่องของกฎแห่งกรรม กล่าวคือ ในครั้งที่ยังมีชีวิต สิ่งมีชีวิตจะกระทำการต่าง ๆ และเมื่อสิ้นชีวิต วิญญาณก็จะเวียนว่ายไปเกิดใหม่เป็นสังสารวัฏ ขึ้นอยู่กับว่าครั้งยังมีชีวิตได้ทำกรรมใดไว้บ้าง กรรมเหล่านั้นจะส่งผลต่อการเกิดใหม่ในชาติหน้า โดยการเดินทางของวิญญาณมนุษย์เมื่อเสียชีวิตแล้ว เสฐียรโกเศศ (2521, น. 49-53) ได้อธิบายไว้ว่าเมื่อมนุษย์เสียชีวิต วิญญาณจะเดินทางไปยังสถานที่ที่เป็นน้ำ อาจเป็นแม่น้ำ ธารน้ำ ซึ่งเป็นความเชื่อสากลว่าทางน้ำเป็นทางผ่านที่จะไปยังสถานที่ต่อไป เพลิงสุริยเทพ รามางกูร ณ โคตะปุระ (2558, น. 40-41) ก็อธิบายไว้ว่าศาสนาพุทธแบบทิเบตก็มีความเชื่อว่าปลาเป็นสัญลักษณ์ของการเวียนว่ายตายเกิด ส่วนชาวคริสต์เชื่อว่าปลาเป็นสัญลักษณ์ของการฟื้นคืนชีพของพระคริสต์และการเกิดใหม่ อีกทั้งปลายังเป็นสัญลักษณ์ของน้ำ จากชุดความคิดดังกล่าวจึงอาจกล่าวได้ว่าลักษณะของปลาที่เป็นการว่ายน้ำเสมือนกับการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ เนื่องจากไม่ว่าดวงวิญญาณจะมาเกิดใหม่หรือความตายก็ย่อมวนเวียนอยู่กับน้ำ เหมือนกับปลาที่ว่ายวนอยู่ในน้ำ ปลาจึงเป็นสัญลักษณ์ความเชื่อเรื่องสังสารวัฏหรือการเวียนว่ายตายเกิดในสังคมไทยที่นับถือศาสนาพุทธ นิทานเองที่เป็นผลผลิตของวัฒนธรรมที่มีความเชื่อเหล่านี้จึงสะท้อนความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดของตัวละครปลา พบในนิทาน 3 เรื่อง ได้แก่ *ปลานู๋ทอง ปลาไหลเผือก และวนาวนชาดก*

นิทานเรื่อง *ปลานู๋ทอง* มีเรื่องราวคือนางขนิษฐาซึ่งเป็นเมียหลวงของเศรษฐีออกไปจับปลากัน จับได้ปลานู๋ทองตัวหนึ่ง นางขนิษฐาขอร้องว่าอย่าฆ่า จะเก็บไว้ให้เอื้อยผู้เป็นลูกเลี้ยงไว้ แต่เศรษฐีโมโหจึงเอาพายมาตีและผลักนางขนิษฐาจมน้ำเสียชีวิต เมื่อนางขนิษฐาตายไป วิญญาณยังผูกพันทำให้กลับมาเกิดใหม่กลายเป็นปลานู๋ทองเพื่อมาหาเอื้อย นิทานเรื่อง *ปลาไหลเผือก* มีเรื่องราวคือสามีฆ่าปลาไหลเผือกเพราะรู้เรื่องราวปลาไหลเผือกแอบเป็นชู้กับภรรยาของตน ปลาไหลเผือกตายไปกลับกลายเป็นต้นโพธิ์เงินโพธิ์ทองคู่กับภรรยาที่ฆ่าตัวตายตามตนไป นิทาน

เรื่อง วนาวนชาดก กล่าวถึงปลาที่ตายลงไปในรกและฟองร้องยมบาลว่าหญิงสาวคนนี้ได้ทำกรรมคือฆ่าตนเองตาย

นิทานทั้งสามเรื่องข้างต้นได้สะท้อนถึงความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในพุทธศาสนา เห็นได้จากตัวละครปลาเรื่อง ปลาไหลเผือก (เรื่องที่ 1) และ ปลาบู่ทอง ที่ตายไปแล้วกลับมาเกิดใหม่โดยในเรื่อง ปลาบู่ทอง จะเห็นได้ชัดว่านางขนิษฐาได้ทำกรรมเกี่ยวกับปลาบู่ทองที่ตนเองจับได้ครั้งยังมีชีวิตอยู่ เมื่อตายไปจึงมีจิตผูกพันกับปลาบู่ทองและยังยึดติดเกี่ยวกับเรื่องลูกของตนเอง ทำให้กลับมาเกิดใหม่เป็นปลาบู่ทองว่ายกลับมาหาลูกของตน ส่วนเรื่อง วนาวนชาดก ก็แสดงถึงโลกหลังความตายที่ต้องเจอก่อนไปเกิดใหม่ ตัวละครปลาเหล่านี้ในนิทานจึงเป็นสัญลักษณ์ของความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดของสังคมไทย

ข. สัญลักษณ์ที่แสดงแนวคิดเรื่องกรรม

ตัวละครปลาที่แสดงถึงความเชื่อเรื่องเวรกรรมเป็นตัวละครปลาที่เป็นเสมือนตัวดำเนินการให้เกิดผลของการกระทำของตัวละครอื่น ๆ กล่าวคือเมื่อตัวละครอื่น ๆ ในนิทานก่อกรรมใด ๆ ไว้ ไม่ว่าจะเป็นกรรมดีหรือกรรมที่ไม่ดี ตัวละครปลาเหล่านี้จะมีบทบาทหน้าที่ทำให้เกิดผลที่ตามมาของการกระทำต่าง ๆ เหล่านั้น ซึ่งความเชื่อเรื่องเวรกรรมเป็นหนึ่งในความเชื่อของศาสนาพุทธที่เชื่อว่าการกรรมคือผลของการกระทำ มนุษย์ที่กระทำความดีย่อมได้รับผลกรรมที่ดี ส่วนมนุษย์ที่ทำความชั่วย่อมได้รับผลตอบแทนที่ไม่ดี มนุษย์ไม่สามารถหลีกเลี่ยงกฎแห่งกรรมไปได้ ไม่ว่าการกระทำนั้นจะทำโดยเจตนาหรือไม่ได้เจตนาก็ตาม ความเชื่อเรื่องเวรกรรมที่ปรากฏผ่านตัวละครปลาจะสะท้อนออกมาในลักษณะพฤติกรรมของตัวละครปลาซึ่งเกิดมาจากผลของการกระทำของตัวละคร อีกทั้งยังมีความสัมพันธ์กับพฤติกรรมการเป็นเหยื่อของตัวละครปลาอีกด้วย เนื่องจากตัวละครปลามักมีบทบาทเป็นเหยื่อในนิทาน จึงทำให้เกิดผลที่ตัวละครอื่น ๆ กระทำไว้กับตัวละครปลา พบในนิทาน 5 เรื่อง ยกตัวอย่างเช่น ปลาตุกรบยักษ์ นิทานปลาซ่อน แม่ชี

นิทานเรื่อง *ปลาตุกรบยักษ์* เป็นเรื่องของครอบครัวปลาดุกที่มียักษ์มากินเหลือแต่ลูกปลาดุก ลูกปลาดุกจึงโกรธแค้นยักษ์ที่มากินพ่อแม่ของตนเสียชีวิต จึงออกเดินทางเพื่อไปแก้แค้นยักษ์ จนในที่สุดก็ฆ่ายักษ์ได้สำเร็จ นิทานเรื่อง *ปลาช่อน* (เรื่องที่ 1) มีเรื่องราวคือ สองผู้เฒ่าไปเจอปลาช่อนตัวใหญ่ในโคลน จึงอธิษฐานขอเงินทอง พอกลับบ้านมาก็มีเงินทอง เมื่อเกิดโลภมากจึงไปจับปลาช่อนมาไว้ที่บ้าน ปลาช่อนไม่พอใจจึงทำให้จนและไม่ได้อยู่อย่างสุขสบายอีก นิทานเรื่อง *แม่ชี* มีเรื่องราวคือมีแม่ชีคนหนึ่งถูกแม่ชีคนอื่นหลอกให้ไปลอยแพกลางทะเลเพื่อพบเทวดา เทวดาสงสารจึงแปลงกายเป็นปลาลงมาให้แม่ชีกิน พอแม่ชีจะกิน ปลากลับกลายเป็นทอง ส่วนแม่ชีคนอื่น ๆ เกิดอิจฉาเลยไปลอยแพฆ่าปลา เทวดาโมโหจึงแปลงเป็นปลาตัวใหญ่พังแพแม่ชีเหล่านั้นจึงจมน้ำเสียชีวิต

จากนิทานทั้ง 3 เรื่องข้างต้นจะเห็นได้ว่าตัวละครปลาเหล่านี้ไม่ว่าจะเป็นปลาโดยกำเนิด เป็นปลาวิเศษ หรือเป็นเทวดาแปลงกาย ก็ต่างทำให้ตัวละครอื่น ๆ ได้รับความทุกข์ทรมานของตน ในเรื่อง *ปลาตุกรบยักษ์* จะเห็นได้ว่ายักษ์มาฆ่าพ่อแม่ของปลาดุก ทำให้ได้รับผลตอบแทนในตอนสุดท้ายคือปลาดุกตามมาฆ่ายักษ์จนเสียชีวิต นิทานเรื่อง *ปลาช่อน* จะเห็นว่าเพราะความโลภมากของผู้เฒ่า จากเดิมที่ได้เงินทองก็ไปจับปลาช่อนมา ทำให้เงินทองหายไปและได้รับผลตอบแทนคือความจนและชีวิตไม่สุขสบายอีก ส่วนนิทานเรื่อง *แม่ชี* จะเห็นได้ว่าเพราะความโลภของแม่ชีคนอื่น ๆ ที่อิจฉาแม่ชีที่พวกตนหลอก จึงทำให้ได้รับผลตอบแทนคือเสียชีวิตในท้ายที่สุด ตัวละครปลาเหล่านี้เป็นเสมือนกรรมหรือผลของการกระทำที่ทำหน้าที่ตอบแทนตัวละครอื่น ๆ ที่ได้ทำกรรมไว้ จึงเป็นสัญลักษณ์ของความเชื่อเรื่องเวรกรรมในวัฒนธรรมไทย

สัญลักษณ์ที่แสดงแนวคิดเรื่องกรรมที่พบจากตัวละครปลาในนิทาน อาจเป็นตัวละครเอก ผู้ช่วยเหลือ หรือตัวประกอบ ซึ่งการเป็นตัวละครหลักหรือตัวเอกจะมีบทบาทในการดำเนินเรื่องตลอดทั้งเรื่อง จึงเสมือนเป็นการเน้นย้ำแนวความคิดทาง

พระพุทธศาสนาในเรื่องเวรกรรม ซึ่งทำให้นิทานมีบทบาทในการอบรมสั่งสอนสังคม โดยเน้นย้ำเรื่องกฎแห่งกรรมดังที่จะกล่าวในส่วนต่อ ๆ ไป

2) สัญลักษณ์ที่แสดงความเชื่อเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติ

ตัวละครปลาที่แสดงถึงความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ พลัง และอำนาจพิเศษ เป็นตัวละครปลาในเรื่องที่มีลักษณะเหนือธรรมชาติทั่วไป ปลาทั่วไปในธรรมชาติจะมีลักษณะเป็นสัตว์น้ำ มีขนาดเล็กถึงขนาดใหญ่ตามสายพันธุ์ ไม่สามารถอาศัยบนพื้นดินเป็นเวลานานได้ และมักเป็นเหยื่อในการหาอาหารของมนุษย์ แต่ตัวละครปลาเหล่านี้จะสลับบทบาทโดยการมีพลังที่เหนือธรรมชาติ มีอำนาจมากกว่ามนุษย์ หรือถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในเรื่อง โดยความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ พลัง และอำนาจพิเศษ ถือเป็นความเชื่อดั้งเดิมในสังคมไทย โดยปฐม หงษ์สุวรรณ (2550, น. 150-151, อ้างถึงใน ชลธิชา นิสัยสัตย์, 2552, น. 143) อธิบายว่า “ความเชื่อดั้งเดิม (animism) หมายถึงความเชื่อทางศาสนาที่เกี่ยวข้องกับอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหนือธรรมชาติ ซึ่งเป็นระบบความเชื่อที่มีมาก่อนการรับความเชื่อทางพุทธศาสนา เกี่ยวข้องกับคติผี อำนาจเหนือธรรมชาติ และคติเรื่องขวัญ” จากแนวความคิดความเชื่อข้างต้น ผู้วิจัยวิเคราะห์ตัวละครปลาในความหมายเชิงสัญลักษณ์ พบความหมายเชิงสัญลักษณ์เกี่ยวกับเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ พลัง และอำนาจพิเศษ โดยตัวละครปลาเหล่านี้จะมีพลังอำนาจพิเศษที่เหนือธรรมชาติ มีอำนาจมากกว่ามนุษย์ อาจเป็นปลาหรือเป็นเทวดาแปลงกายเป็นปลาก็ได้ ซึ่งจะมีบทบาทในการประทานพรและลงโทษมนุษย์ มีญาณบางอย่างที่สามารถช่วยเหลือมนุษย์ได้ หรือมนุษย์ซึ่งมีเวทมนตร์ในการแปลงกายเป็นปลา พบในนิทานเรื่อง ปลาช่อน (เรื่องที่ 2) เด็กกำพร้าและพญานาค คนรู้ภาษาสัตว์ สามเสน นิทานปลาช่อน แม่ชี

ตัวอย่างนิทานเรื่อง ปลาช่อน เป็นเรื่องเกี่ยวกับมนุษย์ที่ออกลูกมาเป็นปลาช่อน แต่กลับมีความคิด กิริยาท่าทางเหมือนมนุษย์ทั่วไป และเมื่อถึงวันแต่งงานกับเจ้าสาวที่เป็นมนุษย์ กลับกลายเป็นมนุษย์เพราะแท้ที่จริงเป็นเทวดาแปลงลงมา นิทาน

เรื่อง *เด็กกำพร้าและพญานาค* เป็นเรื่องของเด็กกำพร้าที่ตกปลามาได้แต่ไม่ได้ฆ่าปลาและเลี้ยงไว้ ปรากฏว่าปลานั้นแปลงเป็นหญิงสาวและสามารถเสกอะไรให้ชายหนุ่มก็ได้ นิทานเรื่อง *คนรู้ภาษาสัตว์* กล่าวถึงเพียงแค่ว่ามีปลาที่อยู่ระหว่างทางการผจญภัยของชายหนุ่มรู้ว่าเพื่อนที่มาด้วยกับชายหนุ่มมีอนาคตที่ไม่ดี ซึ่งก็เป็นเรื่องจริงในเวลาต่อมา

จากตัวละครปลาในนิทานข้างต้น จะเห็นได้ว่าตัวละครปลาต่าง ๆ มีพลังอำนาจพิเศษบางอย่างที่เหนือความสามารถของมนุษย์ สามารถบันดาลคุณหรือโทษก็ได้ มักจะปรากฏในบทบาทของตัวละครผู้ช่วยเหลือ มีพฤติกรรมที่ช่วยเหลือมนุษย์ แสดงให้เห็นว่าตัวละครปลามีอำนาจเหนือกว่ามนุษย์ ตัวละครปลาในนิทานข้างต้นจึงถือเป็นสัญลักษณ์ของความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ พลัง และอำนาจพิเศษในสังคมไทย ซึ่งมีความสัมพันธ์กับบทบาทของตัวละครปลาต่อการดำเนินเรื่องในส่วนการแก้ปมและคลี่คลายปมปัญหาต่าง ๆ ภายในเรื่องที่จะกล่าวต่อไป เนื่องจากการใช้อำนาจเหนือธรรมชาติเหนือจินตนาการในการแก้ปัญหา รวมถึงการผูกปมในนิทานบางเรื่อง ทำให้นิทานเหล่านี้โดยเฉพาะนิทานมหัศจรรย์มีบทบาทในการสร้างความสนุกสนานให้กับผู้อ่านและเป็นทางออกของความคับข้องใจที่จะกล่าวในส่วนต่อ ๆ ไป

ตารางที่ 1

สัญลักษณ์ของตัวละครปลาในนิทาน

นิทาน	สัญลักษณ์ในการเป็นตัวแทน พฤติกรรมของมนุษย์		สัญลักษณ์ที่แสดงความเชื่อ ในวัฒนธรรม		สัญลักษณ์ ที่แสดง
	พฤติกรรม บุคคลที่ ตกเป็นเหยื่อ	การแสดงออก เกี่ยวกับเรื่อง ทางเพศของ เพศชาย	ความเชื่อทาง พระพุทธศาสนา	ความเชื่อเรื่อง อำนาจ เหนือธรรมชาติ	อัตลักษณ์ของ สังคมชาวน้ำ ในสังคมไทย
ปลาตะเพียนทอง	✓			✓	✓
ปลานูทอง	✓		✓		
ลิ้นทอง				✓	
อย่าลืมคนแก่					✓
สามเสน		✓		✓	
ปลาสลิด				✓	
แม่ชี				✓	
ปลาตุกรบยักษ์	✓		✓		
ปลาเลือกนาย	✓				
ปลาช่อน (เรื่องที่ 1)		✓		✓	
ปลาไหลเผือก (เรื่องที่ 1)		✓		✓	✓
แม่โสฬส					✓
ความระหัดบให้ไข ถึงสอง	✓				✓
เด็กกำพร้าและ พญานาค	✓			✓	✓
ท้าวกำพร้า ปลาหลด	✓				✓
ปลาช่อน (เรื่องที่ 2)	✓			✓	✓
คนรู้ภาษาสัตว์				✓	
วนวนชาดก	✓		✓		
เทวันธชาดก				✓	
สุวัณชาดก	✓				

4.3 บทบาทของตัวละครปลาต่อการดำเนินเรื่องในนิทาน

จากการศึกษาตัวละครปลาในนิทาน พบว่ามีตัวละครปลาทั้ง 4 ประเภท ได้แก่ ตัวเอก ปฏิปักษ์ ผู้ช่วยเหลือ และตัวประกอบ สามารถแบ่งลักษณะของตัวละครปลาได้เป็น 2 ลักษณะ ได้แก่ ตัวละครปลาตามธรรมชาติ มีพฤติกรรมทั่วไป มักเป็นเหยื่อของตัวละครอื่น และตัวละครปลาเหนือธรรมชาติ มีพฤติกรรมเหมือนมนุษย์ทั่วไป สามารถพูดได้ และมีอำนาจวิเศษบางประการ ปรากฏในรูปแบบเป็นมิตรและเป็นศัตรูโดยพฤติกรรมต่าง ๆ มีผลต่อการวิเคราะห์บทบาทของตัวละครปลา แต่ตัวละครปลาในนิทานบางเรื่องก็ไม่ได้มีบทบาทต่อการดำเนินเรื่องอย่างชัดเจนเนื่องจากปรากฏมาเพียงชั่วคราว ไม่ได้มีผลกระทบต่อการดำเนินเรื่องมากนัก จากการวิเคราะห์ลักษณะของตัวละครปลาสามารถแบ่งบทบาทของตัวละครปลาต่อการดำเนินเรื่องในนิทานได้ดังนี้

4.3.1 บทบาทของปลาในการเปิดเรื่อง

การเปิดเรื่องในนิทานที่ตัวละครปลามีบทบาท มักเป็นการเริ่มเรื่องนิทานโดยกล่าวถึงประวัติของตัวละครปลา เช่น ที่อยู่อาศัยนิสัย การกำเนิดที่ผิดปกติ การปูเรื่องราวมาว่าตัวละครปลาได้รับความเดือดร้อน ซึ่งจะเป็นการนำไปสู่การดำเนินเรื่องต่อไปในนิทานส่วนหลัง เช่น นิทานเรื่อง *ความระหัดบ่ให้ไขถึงสอง* เป็นการเปิดเรื่องราวโดยกล่าวถึงกระต่ายกับปลาซึ่งเป็นเพื่อนกันอยู่ในหนองน้ำโดยมีป่าล้อมรอบนิทานเรื่อง *นกกระยาง* กล่าวถึงตัวละครปลาที่กำลังได้รับความเดือดร้อนเพราะหนองน้ำกำลังจะแห้ง นิทานเรื่อง *นิทานปลาซ่อน* และ *ปลาสลิด* กล่าวถึงการกำเนิดที่ผิดไปจากปกติ โดย *ปลาซ่อน* กล่าวถึงหญิงแก่ที่คลอดลูกออกมากลายเป็นปลา ส่วน *ปลาสลิด* กล่าวถึงปลาสลิดที่ให้กำเนิดลูกออกมากลายเป็นมนุษย์ จะเห็นได้ว่าตัวละครปลามีบทบาทในการเปิดเรื่องในนิทานที่หลากหลาย ซึ่งจะทำไปสู่เรื่องราวความขัดแย้งต่าง ๆ ในภายหลังถัดไป

4.3.2 บทบาทของปลาในการผูกปมขัดแย้ง

การผูกปมขัดแย้งเป็นการสร้างเรื่องราวความขัดแย้งหรือปมปัญหาระหว่างการดำเนินเรื่อง ซึ่งปมขัดแย้งสามารถเป็นได้ทั้งตัวละครปลากับตัวละครอื่น ๆ และตัวละครปลากับธรรมชาติ ซึ่งทำให้เนื้อเรื่องเกิดความน่าติดตามมากขึ้น สร้างความสนุกสนานเพลิดเพลินให้กับผู้ติดตาม เป็นทางออกสำหรับความคับข้องใจของบุคคลอันเกิดจากกฎเกณฑ์ทางสังคม ซึ่งบทบาทของปลาในการผูกปมขัดแย้งสามารถแบ่งได้ 2 ลักษณะดังนี้

1) การสร้างปมขัดแย้งโดยการให้ตัวละครปลามีบทบาทเป็นเหยื่อ

การสร้างปมขัดแย้งโดยการให้ตัวละครปลามีบทบาทเป็นเหยื่อ เป็นการที่ผู้แต่งสร้างตัวละครปลาให้ตกเป็นเหยื่อหรือผู้ถูกกระทำสำหรับตัวละครอื่น ๆ ซึ่งทำให้เกิดความขัดแย้งในลักษณะคู่ตรงข้ามคือเหยื่อกับผู้ล่า หรือในลักษณะบทบาทตัวละครตัวเอกกับตัวปฏิปักษ์ ซึ่งถ้าหากในตอนเปิดเรื่องเป็นการกล่าวถึงตัวละครอื่นที่ไม่ใช่ปลา ตัวละครปลาที่เป็นเหยื่อจะกลายเป็นตัวปฏิปักษ์ แต่หากเปิดเรื่องมาด้วยตัวละครปลาที่ตกเป็นเหยื่อ ตัวละครปลาจะเป็นตัวเอกโดยมักมีตัวละครปฏิปักษ์เป็นผู้ล่า พบในนิทาน 11 เรื่อง เช่น นิทานเรื่อง *ปลาตุกรบยักษ์* กล่าวถึงความเป็นเหยื่อของตัวละครปลาตุก ซึ่งมียักษ์มาฆ่าครอบครัวของตน ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างปลาตุกและยักษ์ นิทานเรื่อง *ปลาช่อน (เรื่องที่ 2)* กล่าวถึงภรรยาที่ไปจับปลาช่อนมาเนื่องจากโลภมาก อยากได้เงินเพิ่มเพราะปลาช่อนมีอำนาจวิเศษ ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างปลาช่อนกับภรรยา นิทานเรื่อง *ปลาตะเพียนทอง* กล่าวถึงปลาตะเพียนทองที่ตายายจับมาเกิดเป็นทอง ชาวบ้านเกิดความอิจฉาจึงมาฆโมยปลาไป เกิดเป็นปมขัดแย้งในเรื่อง นิทานเรื่อง *ปลาเลือกนาย* กล่าวถึงปลาที่เป็นเหยื่อจากภัยพิบัติทางธรรมชาติรวมถึงกลายเป็นเหยื่อของนก จากนั้นจะเห็นได้ว่าการวางตัวละครปลาให้ตกเป็นเหยื่อต่อตัวละครหรือเหตุการณ์ต่าง ๆ เพื่อสร้างความขัดแย้งและให้เรื่องราวเกิดการดำเนินต่อไป

2) การสร้างปมขัดแย้งโดยการให้ตัวละครปลาแสดงพฤติกรรมเป็นปฏิปักษ์

การสร้างปมขัดแย้งโดยการให้ตัวละครปลาแสดงพฤติกรรมเป็นปฏิปักษ์หรือผู้กระทำหมายถึงการวางให้ตัวละครปลาแสดงพฤติกรรมอื่น ๆ นอกเหนือจากการตกเป็นเหยื่อซึ่งเป็นพฤติกรรมที่เกิดความขัดแย้งกับตัวละครเอกอื่น ๆ ที่ไม่ใช่ตัวละครปลา อาจเป็นสัตว์อื่นหรือเป็นมนุษย์ พฤติกรรมนี้อาจเป็นการทำร้ายหรือพฤติกรรมทางเพศให้เกิดความขัดแย้ง พบในนิทาน 5 เรื่อง ยกตัวอย่างเช่น นิทานเรื่อง ปลาไหลเผือก (เรื่องที่ 2) เป็นเรื่องราวของชายหนุ่มที่เลี้ยงควาย แต่มีปลาไหลเผือกยักษ์มาขโมยควายไปกินเสียหมด ทำให้เกิดปมขัดแย้งระหว่างชายหนุ่มเลี้ยงควายกับปลาไหลเผือกยักษ์ นำไปสู่การต่อสู้กันในภายหลัง หรือนิทานเรื่อง วนาวนชาดก ส่วนหนึ่งเป็นเรื่องของนางกุมารที่เผลอฆ่าปลาไปโดยไม่รู้ตัว ทำให้ปลาเกิดความโกรธแค้น พอนางกุมารตายลงไปในนรก ปลา ก็ฟ้องร้องยมบาลว่านางกุมารฆ่าตนเองตาย เป็นความขัดแย้งระหว่างนางกุมารกับปลา จากนิทานทั้งสองเรื่องจะเห็นได้ว่าการวางตัวละครปลาในลักษณะคู่ตรงข้ามกับตัวละครอื่นในการแสดงพฤติกรรมเป็นปฏิปักษ์ นำไปสู่การคลี่คลายปมในภายหลัง

4.3.3 บทบาทของปลาในการแก้ปมและคลี่คลายปมขัดแย้ง

บทบาทของปลาในการแก้ปมและคลี่คลายปมขัดแย้งเป็นการให้ตัวละครปลาสามารถคลี่คลายปมหรือปัญหาต่าง ๆ ในเรื่องที่เกิดขึ้นในส่วนก่อน ๆ ซึ่งอาจนำไปสู่การดำเนินเรื่องในช่วงถัดไปหรือนำไปสู่จุดจบของการดำเนินเรื่อง ซึ่งวิธีการแก้ปมและคลี่คลายปมต่าง ๆ อาจเป็นเรื่องเหนือจินตนาการ สร้างความตื่นเต้นสนุกสนานให้กับผู้อ่าน นำไปสู่การเป็นทางออกของความคับข้องใจต่าง ๆ ของสังคม รวมถึงการแก้ปมบางวิธีซึ่งแฝงไปด้วยเจตนาสั่งสอนผู้อ่าน บทบาทของปลาในการแก้ปมและคลี่คลายปมขัดแย้งสามารถแบ่งได้ 2 ลักษณะ ดังนี้

1) การคลี่คลายปมและปิดเรื่องโดยการให้ตัวละครปลาเป็นผู้ช่วยเหลือ

การคลี่คลายปมและปิดเรื่องโดยการให้ตัวละครปลาเป็นผู้ช่วยเหลือ เป็นการให้ตัวละครปลามีบทบาทในนิทานเป็นตัวละครผู้ช่วยเหลือหรืออาจเป็นตัวเอก ตัวประกอบ แต่ตัวละครปลาเหล่านี้มีพฤติกรรมการช่วยเหลือตัวละครอื่น ๆ ในนิทานเพื่อแก้ไขปัญหาหรือคลี่คลายปมขัดแย้งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ตัวละครปลาเหล่านี้อาจเป็นตัวละครปลาทั่วไป หรือเป็นตัวละครปลาที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติก็ได้ หากเป็นตัวละครปลาที่มีอำนาจวิเศษจะแสดงพฤติกรรมการช่วยเหลือโดยตั้งใจ แต่หากเป็นตัวละครปลาทั่วไปอาจเป็นผู้ช่วยเหลือโดยตั้งใจหรือบังเอิญ พบในนิทาน 11 เรื่อง ตัวอย่างเช่น นิทานเรื่อง *ท้าวกำพร้าปลาหลด* กล่าวถึงปลาหลดที่มีความกตัญญู ช่วยให้ชีวิตของตายายที่จับตนมาแต่ไม่ได้ฆ่าและเลี้ยงดูไว้ให้ชีวิตสุขสบายมากขึ้น นิทานเรื่อง *อย่าลืมคนแก่* กล่าวถึงวาฬซึ่งเผลอมาช่วยเรือที่กำลังจะจมกลางทะเลโดยบังเอิญ นิทานเรื่อง *เทวธรรชาดก* กล่าวถึงเหล่าปลาที่มาช่วยพระโพธิสัตว์ให้ข้ามทางน้ำไปได้ จากนิทานทั้งสามเรื่องจะเห็นได้ว่าตัวละครปลาเหล่านี้มีบทบาทในการช่วยเหลือตัวละครอื่น ๆ ให้คลี่คลายปมปัญหาที่เกิดขึ้นและปิดเรื่องได้

2) การคลี่คลายปมและปิดเรื่องโดยการให้ตัวละครปลาเป็นผู้ลงโทษ

การคลี่คลายปมและปิดเรื่องโดยการให้ตัวละครปลาเป็นผู้ลงโทษ จะมีลักษณะตรงข้ามกับตัวละครปลาที่คลี่คลายปัญหาโดยการช่วยเหลือ กล่าวคือตัวละครปลาที่มีพฤติกรรมเป็นผู้ลงโทษจะมีบทบาทลงโทษสั่งสอนตัวละครอื่น ๆ ในนิทานเพื่อคลี่คลายปมปัญหาที่เกิดขึ้น มักเป็นตัวละครปลาที่มีอำนาจวิเศษมาเพื่อลงโทษตัวละครอื่นที่มีพฤติกรรมในทางลบ อาจเป็นตัวละครที่มีพฤติกรรมการกลั่นแกล้งหรือพฤติกรรมโลภมาก พบในนิทาน 2 เรื่อง ได้แก่ นิทานเรื่อง *ปลาช่อน* เป็นเรื่องของยายที่มีความโลภมาก ร่ำรวยแล้วแต่ไม่พอจึงไปจับปลาที่ประทานพรให้ ปลาช่อนจึงลงโทษความโลภมากด้วยการทำให้ยิ่งจนกว่าเดิมเพื่อคลี่คลายปัญหาความโลภเสีย นิทานเรื่อง *แม่ชี* เป็นเรื่องของเทวดาที่แปลงร่างเป็นปลายักษ์ว่ายน้ำมาชนแพของพวกเขา

แม่ชีที่กลั่นแกล้งคนอื่นและมีความโลภมาก ทำให้แม่ชีเหล่านั้นเสียชีวิตทั้งหมด จากนั้นทั้งสองเรื่องจะเห็นได้ว่าตัวละครปลาที่เป็นผู้ลงโทษเหล่านี้มีอำนาจวิเศษ บางประการที่อยู่เหนือธรรมชาติ มีหน้าที่คลี่คลายปมต่าง ๆ นำไปสู่จุดจบของนิทาน หรือการดำเนินเรื่องในช่วงถัดไป

การคลี่คลายปมและปิดเรื่องโดยการใช้ตัวละครปลาแสดงพฤติกรรมการลงโทษ เป็นการลงโทษผู้ที่กระทำผิดหรือแสดงพฤติกรรมที่ไม่สมควร เช่น พฤติกรรมที่ผิดกับ บรรทัดฐานของสังคม พฤติกรรมเหนือกฎระเบียบ การแสดงการลงโทษตัวละครเหล่านี้ จึงเป็นเสมือนเครื่องมือในการอบรมสั่งสอนผู้อ่าน เพราะทำให้ผู้อ่านเกิดความตระหนัก และการเรียนรู้ไปในตัวซึ่งอาจรู้ตัวหรือไม่รู้ตัวก็ตาม การแก้ปมและคลี่คลายเรื่องโดยการลงโทษจึงมีความสัมพันธ์กับบทบาทของคติชนในการอบรมระเบียบของสังคม ที่จะกล่าวในส่วนต่อไป

สรุปบทบาทของตัวละครปลาต่อการดำเนินเรื่อง พบว่าตัวละครปลามีบทบาทต่อการดำเนินเรื่องในนิทานทั้ง 3 บทบาทข้างต้น นิทานบางเรื่องมีตัวละครปลาเป็นตัวประกอบซึ่งมิได้มีสาระสำคัญหรือบทบาทต่อการดำเนินเรื่อง ส่วนประเภทของตัวละครปลาที่มีบทบาทต่อการดำเนินเรื่องพบตัวละครผู้ช่วยเหลือมากที่สุดจำนวน 11 เรื่อง รองลงมาคือตัวเอกพบจำนวน 8 เรื่อง ตัวปฏิปักษ์จำนวน 2 เรื่อง และตัวประกอบจำนวน 1 เรื่อง ซึ่งประเภทของตัวละครปลาจะมีความสัมพันธ์ต่อบทบาทในการดำเนินเรื่อง กล่าวคือหากตัวละครปลามีบทบาทเพียงแค่ส่วนเปิดเรื่องก็จะเป็นเพียงตัวละครประกอบเพราะปรากฏเพียงต้นเรื่อง หากเป็นตัวละครปลาที่ปรากฏตลอดการดำเนินเรื่องก็จะเป็นตัวเอก หากปรากฏในส่วนการแก้ปมและคลี่คลายปม ชัดแจ้งจะเป็นผู้ช่วยเหลือ

ตารางที่ 2

บทบาทของตัวละครปลาต่อการดำเนินเรื่องในนิทาน

นิทาน	โครงสร้างโครงเรื่อง			ประเภทของตัวละครปลา
	บทเปิดเรื่อง	การผูกปม	การคลี่คลายปม	
นางผมหอม			✓	ผู้ช่วยเหลือ
ปลาตะเพียนทอง		✓	✓	ผู้ช่วยเหลือ
สุนัขยู่ใต้ถุนบ้านฯ			✓	ผู้ช่วยเหลือ
ปลาบู่ทอง		✓		ตัวเอก
อย่าลืมคนแก่			✓	ผู้ช่วยเหลือ
สามเสน		✓		ตัวเอก
ปลาสลิด	✓			ตัวประกอบ
แม่ชี		✓	✓	ผู้ช่วยเหลือ
ปลาตุกรบยักร์	✓	✓	✓	ตัวเอก
ปลาเลือกนาย	✓	✓		ตัวเอก
ปลาช่อน (เรื่องที่ 1)	✓	✓	✓	ตัวเอก
ปลาไหลเผือก (เรื่องที่ 1)		✓	✓	ตัวเอก
แม่โพสพ			✓	ผู้ช่วยเหลือ
ช้างกับมดแดง			✓	ผู้ช่วยเหลือ
ความระหัดปให้ไขถึงสอง	✓	✓		ตัวเอก
ปลาไหลเผือก (เรื่องที่ 2)		✓		ตัวปฏิบัติ
เด็กกำพร้าและพญานาค		✓		ผู้ช่วยเหลือ
ท้าวกำพร้าปลาหลด		✓	✓	ผู้ช่วยเหลือ
ปลาช่อน (เรื่องที่ 2)		✓	✓	ผู้ช่วยเหลือ
ปลาแก้มช้ำ	✓	✓	✓	ตัวเอก
วนวนชาดก		✓	✓	ตัวปฏิบัติ
เทวันธชาดก			✓	ตัวประกอบ
สุรพิชาดก	✓	✓		ผู้ช่วยเหลือ

4.4 บทบาทของนิทานต่อสังคม

นิทานต่าง ๆ ข้างต้นเป็นนิทานพื้นบ้านซึ่งถือเป็นวัฒนธรรมการบอกเล่ารูปแบบหนึ่งในสังคม ซึ่งวัฒนธรรมมีหน้าที่ตอบสนองต่อความต้องการด้านจิตใจของ

มนุษย์ นิทานที่มีตัวละครปลาข้างต้นจึงมีบทบาทต่าง ๆ ต่อสังคมเนื่องจากเป็นผลผลิตทางวัฒนธรรม มีบทบาท 3 ประการ ดังนี้

4.4.1 บทบาทในการอธิบายต้นกำเนิดและอัตลักษณ์ของกลุ่มชนและพิธีกรรม

นิทานที่มีตัวละครปลาในวัฒนธรรมไทยมิได้ปรากฏการอธิบายต้นกำเนิดของกลุ่มชนอย่างชัดเจน แต่มีการอธิบายถึงต้นกำเนิดของพิธีกรรม เนื่องจากพิธีกรรมมีหน้าที่ตอบสนองของมนุษย์ทั้งด้านสังคมและด้านจิตใจ มนุษย์ในอดีตมีความเชื่อเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติเนื่องจากยังไม่มีเรื่องของวิทยาศาสตร์ ทำให้มนุษย์อธิบายถึงสิ่งต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเวลาเข้ามีด ฝนตก พายุร้อน ภัยธรรมชาติ เป็นเรื่องของอำนาจธรรมชาติ จึงเกิดพิธีกรรมขึ้นมาเพื่อสร้างความรู้สึกมั่นคงทางด้านจิตใจให้กับสังคม เช่น ในฤดูที่แห้งแล้งก็จะมีพิธีกรรมการขอฝน เมื่อมีคนป่วยก็จะมีพิธีกรรมการรักษา ซึ่งในนิทานที่มีตัวละครปลาเองก็มีการอธิบายถึงต้นกำเนิดของพิธีกรรมเกี่ยวกับเรื่องความอุดมสมบูรณ์ของผลผลิตทางการเกษตร คือพิธีกรรมการทำขวัญข้าว ปรากฏในนิทานเรื่อง แม่โพสพ ซึ่งพิธีกรรมเกี่ยวกับการทำขวัญข้าวเป็นพิธีกรรมของกลุ่มชนชาวนา โดยเชื่อว่าแม่โพสพเป็นธิดาประจำข้าว การจะเก็บเกี่ยวข้าวหรือทำการใด ๆ กับข้าวจึงต้องมีพิธีกรรม นิทานเรื่อง แม่โพสพ ก็ได้อธิบายว่าในพิธีกรรมการทำขวัญข้าวจะต้องมีปลาฉลาดเป็นองค์ประกอบเพราะในอดีตแม่โพสพหนีไปอยู่ในซอกถ้ำเพราะการเก็บเกี่ยวที่ไม่ระมัดระวังของมนุษย์ ปลาฉลาดจึงอาสาเข้าไปเชิญแม่โพสพกลับมา ปลาฉลาดจึงกลายเป็นสัตว์ที่มีพระคุณและเป็นองค์ประกอบในพิธีการทำขวัญข้าวในทุก ๆ ปีต่อมา จากนิทานทำให้เห็นถึงบทบาทของนิทานหรือตำนานปรัมปราในการอธิบายต้นกำเนิดของพิธีกรรมของกลุ่มชนชาวนาว่าเหตุใดจึงมีพิธีกรรมการทำขวัญข้าวและต้องมีปลาฉลาดเป็นองค์ประกอบ นอกจากนี้เองยังมีนิทานเรื่อง ปล่อย่นก ปล่อย่นปลา (ผจงดาวด กมลเสรีรัตน์, 2543, อ้างถึงใน Laddawan Meegul, 2545, ย่อหน้าที่ 1) กล่าวถึงที่มาเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องการปล่อย่นปลาสะเดาะเคราะห์ต่ออายุ

ว่าในอดีตมีเณรรูปหนึ่งซึ่งเจ้าอาวาสท่านายดวงชะตาว่าจะสิ้นอายุไขในเร็ววัน ระหว่างนั้นเณรบังเอิญไปเห็นปลาในหนองน้ำที่กำลังแห้ง จึงนำปลาไปปล่อยในลำคลอง ปรากฏว่าเมื่อเจ้าอาวาสเห็นเณรอีกครั้งก็มีชะตาที่เปลี่ยนไป จึงถามและทราบเรื่องราว เมื่อชาวบ้านทราบเรื่องจึงเกิดศรัทธาเลื่อมใสและกลายเป็นความเชื่อในการปล่อยปลาสะเดาะเคราะห์ต่อชะตา ซึ่งปฏิบัติสืบต่อมาถึงปัจจุบัน

นิทานที่มีตัวละครปลาในวัฒนธรรมไทยยังได้อธิบายถึงอัตลักษณ์ของกลุ่มชนในสังคมไทย ซึ่งสังคมไทยถือเป็นกลุ่มชนชาวน้ำ กล่าวคือคนไทยอาศัยอยู่ติดกับกลุ่มน้ำมาตั้งแต่อดีต ทำให้มีความสัมพันธ์กับธรรมชาติอย่างลึกซึ้ง การดำเนินชีวิตจึงมีความเกี่ยวข้องกับน้ำ ไม่ว่าจะเป็นการอาศัยอยู่ริมแม่น้ำ การหาอาหารจากแหล่งน้ำ การมีอาชีพเกี่ยวกับแหล่งน้ำ ซึ่งนิทานที่มีตัวละครปลาในหลายเรื่องได้อธิบายถึงบทบาทของปลาในการเป็นอาหารสำหรับมนุษย์ แสดงให้เห็นถึงอาชีพเกี่ยวกับการประมง การจับปลามาขายหรือมาทำเป็นอาหาร นิทานที่มีตัวละครปลาจึงอธิบายถึงอัตลักษณ์ของความเป็นกลุ่มชนชาวน้ำในสังคมไทยได้อย่างชัดเจน

4.4.2 บทบาทในการให้การศึกษา อบรมระเบียบของสังคม และรักษามาตรฐานพฤติกรรมของสังคม

นิทานหลายเรื่องในวัฒนธรรมไทยที่มีตัวละครปลามีการนำเสนอแนวคิดหรือสั่งสอนบางอย่างให้กับผู้คนในสังคม เนื่องจากการดำเนินเรื่องบางอย่างที่แฝงไปด้วยหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาหรือศีลธรรมโดยทั่วไป อย่างเช่นการสะท้อนสัญลักษณ์แนวความคิดเรื่องเวรกรรมในพระพุทธศาสนา อีกทั้งในอดีตที่ไม่ได้มีการใช้ลายลักษณ์อักษรหรือเขียนบันทึกเป็นตัวหนังสือ ผู้คนใช้วิธีการถ่ายทอดเรื่องราวต่าง ๆ รวมถึงความรู้และคำสั่งสอนผ่านการบอกเล่ามุขปาฐะ ซึ่งการเล่านิทานเองก็ถือเป็นสื่อในการนำเสนอความรู้และกฎระเบียบต่าง ๆ ของสังคมเพื่อรักษามาตรฐานพฤติกรรมทางสังคม นิทานที่มีตัวละครปลาเองก็ได้มีการกล่าวถึงการลงโทษตัวละครที่ประพฤติผิดต่าง ๆ เพื่อเป็นการอบรมระเบียบในสังคม ตัวอย่างเช่น นิทานเรื่อง ปลาซ่อน

ปลาเลือกนาย และ แม่ชี เป็นการลงโทษตัวละครที่มีความโลภมากทำให้สูญเสียทุกอย่างแม้กระทั่งเสียชีวิต หรือนิทานเรื่อง วนาวนชาดก ที่กล่าวถึงการทำบาปฆ่าสัตว์ ตัดชีวิตทำให้ต้องตกนรกไปชดใช้กรรมที่ก่อไว้ นิทานเรื่อง ความระหัดบให้ไขถึงสอง กล่าวถึงความตายของตัวละครปลาอันเนื่องมาจากความประมาทของตน จะเห็นได้ว่า นิทานต่าง ๆ เหล่านี้แฝงไปด้วยข้อคิดบางอย่างในเรื่อง มีเจตนาในการสั่งสอนผู้คนในสังคมไม่ว่าจะเป็นกฎระเบียบแบบแผนหรือเน้นย้ำหลักธรรมทางศาสนา ความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม นิทานจึงมีบทบาทในการให้การศึกษา อบรมระเบียบและรักษามาตรฐานพฤติกรรมของสังคม

4.4.3 บทบาทในการเป็นทางออกให้กับความคับข้องใจของบุคคลอันเกิดจากกฎเกณฑ์ทางสังคม

นิทานที่มีตัวละครปลาในวัฒนธรรมไทยจำนวนหลายเรื่องเป็นนิทานที่มีลักษณะความมหัศจรรย์บางอย่าง อาจเป็นนิทานประเภทนิทานมหัศจรรย์หรือในเรื่องมีอนุภาควิเศษบางอย่าง แสดงออกมาในรูปแบบสัญลักษณ์ของความเชื่อเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติในขั้นต้น มีการดำเนินเรื่องลักษณะการต่อสู้ การเอาชนะ เป็นตัวเอกหรือตัวปฏิบัตืก็ตาม เรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในนิทานจะไม่สามารถเกิดขึ้นในโลกของความเป็นจริง ความคับข้องใจต่าง ๆ ของผู้คนในสังคมที่เกิดมาจากกฎเกณฑ์ต่าง ๆ จึงถ่ายทอดไปสู่จินตนาการโดยเป็นการระบายความคับข้องใจเหล่านั้น นิทานที่มีตัวละครปลาหลายเรื่องจึงเป็นทางออกของความคับข้องใจของมนุษย์ภายใต้กฎเกณฑ์ทางสังคมต่าง ๆ เช่น นิทานเรื่อง สามเสน กล่าวถึงเมื่อเจ้าชายไชยสงครามถูกพระเจ้าไตรตรึงษ์วางกับดักเสียชีวิต พวกของเจ้าชายจึงโกรธแค้นและแปลงกายเป็นพระพุทธรูปองค์ใหญ่ลอยมาตามน้ำและหยุดที่เมืองพระเจ้าไตรตรึงษ์ ทางฝั่งเจ้าเมืองเห็นพระพุทธรูปจึงช่วยกันเกณฑ์คนมาจุดจนเมื่อจุดขึ้นได้ พระพุทธรูปก็หายไป จากนิทานดังกล่าวแสดงถึงการกลั่นแกล้งบุคคลผู้มีสถานะสูงในสังคมอย่างเช่นเจ้าเมือง เป็นการกลั่นแกล้งชนชั้นปกครองซึ่งเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นได้ยากในสังคมเนื่องจากการเอาชนะผู้ที่มีอำนาจ

เหนือกว่า นิทานที่มีลักษณะเรื่องที่เล่าถึงการกระทำที่ไม่สามารถกระทำได้ในชีวิต จึงตอบสนองต่อความต้องการของผู้คนในสังคมที่มีความคับข้องใจในเรื่องต่าง ๆ โดยเฉพาะการถูกตีกรอบให้อยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ นิทานที่มีตัวละครหลากหลายเรื่อง ที่มีลักษณะเรื่องดังกล่าวรวมถึงเป็นนิทานประเภทนิทานมหัศจรรย์จึงมีบทบาทในการเป็นทางออกให้กับความคับข้องใจของบุคคลอันเกิดจากกฎเกณฑ์ทางสังคม

5. สรุปผลการศึกษา

จากการศึกษา “ตัวละครปลา” ในนิทานไทย: สัญลักษณ์และบทบาท พบ ตัวละครปลาที่เป็นสัญลักษณ์พฤติกรรมของบุคคลที่ตกเป็นเหยื่อมากที่สุดซึ่งมีความสัมพันธ์กับสัญลักษณ์ที่แสดงถึงแนวคิดเรื่องเวรกรรมอันเป็นความเชื่อทางศาสนาพุทธ สอดคล้องกับสมมติฐานข้างต้นว่าตัวละครปลามีสัญลักษณ์ในเชิงพระพุทธศาสนาและอำนาจวิเศษ ผลการวิจัยด้านสัญลักษณ์สอดคล้องกับงานวิจัยของเพ็ญสุริยาเทพ รามางกูร ณ โคตะปุระ (2557) ที่ศึกษาสัญลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งพบว่าปลามีสัญลักษณ์เป็นนัยว่าเป็นผู้ถูกระทำ สัญลักษณ์ของวัฏสงสาร สัญลักษณ์ของอำนาจวิเศษ แต่ในขณะเดียวกันพบความต่างในด้านสัญลักษณ์เกี่ยวกับเพศชายว่าปลาในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาจะไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องกามารมณ์ ในขณะที่นิทานพื้นบ้านใช้ปลาเป็นสัญลักษณ์สื่อถึงการแสดงออกทางเพศของเพศชาย แสดงให้เห็นว่าเรื่องกามารมณ์ถือเป็นเรื่องต้องห้ามที่เคร่งครัดในทางศาสนา เพราะถึงแม้จะปรากฏสัญลักษณ์ปลาแทนกิเลสต่าง ๆ ในพระพุทธศาสนาแต่ก็ยังไม่ปรากฏสัญลักษณ์แทนพฤติกรรมเพศชาย ส่วนบทบาทของตัวละครปลาต่อการดำเนินเรื่องสามารถมีได้หลายบทบาท เปลี่ยนแปลงไปตามลำดับเรื่อง แสดงถึงพัฒนาการของตัวละคร รวมทั้งสะท้อนถึงความไม่เที่ยงของสรรพสิ่ง ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ สัตว์ หรือ สสารอื่นก็มีการเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ผลการวิจัยด้านบทบาทของตัวละครปลาต่อการดำเนินเรื่องแตกต่างจากสมมติฐาน เนื่องจากพบว่านอกจากตัวละครปลาจะมี

บทบาทในการผูกปมและคลี่คลายปมแล้ว ยังปรากฏบทบาทในการเปิดเรื่องอีกด้วย ส่วนความหมายเชิงสัญลักษณ์ของตัวละครปลาในหนึ่งเรื่องอาจมีได้มากกว่าหนึ่งสัญลักษณ์เนื่องจากเป็นสัญลักษณ์ที่มีความสัมพันธ์ส่งเสริมกัน นอกจากนี้ยังพบว่าตัวละครปลาในวัฒนธรรมไทยมีความสอดคล้องกับตัวละครปลาในวัฒนธรรมสากลคือการตกเป็นเหยื่อต่อตัวละครอื่น ๆ ในนิทานและมักมีความโง่เขลา รวมถึงพบว่านิทานที่มีตัวละครปลาบางเรื่องในสังคมไทยมีแบบเรื่องเหมือนกับนิทานอีสป ได้แก่เรื่อง *นกกระยาง* ซึ่งปรากฏหลายสำนวนในประเทศไทย มีลักษณะเรื่องเหมือนกับนิทานอีสปเรื่อง *The Cormorant and The Fishes* (Daboss, 2004) โดยมีลักษณะต่างคือในนิทานไทยจะมีเพิ่มเติมเนื้อเรื่องเพื่อเสริมให้เข้ากับวัฒนธรรม เช่น มีตัวละครเทวดาเข้ามาเกี่ยวข้อง การเข้ามานสมานบัติ รวมถึงแนวคิดทางพระพุทธศาสนา ซึ่งทำให้มีความแตกต่างจากนิทานในวัฒนธรรมตะวันตก อีกทั้งอนุภาคตัวละครปลาในนิทานไทยยังตรงกับดัชนีอนุภาคนิทานพื้นบ้านของ Stith Thompson เช่น B144. †B144. *Prophetic fish*. (Cf. †B175.) (sites.ualberta.ca, n.d.) ตรงกับตัวละครปลาที่ยังรู้อนาคตในนิทานเรื่อง *คนรู้ภาษาสัตว์* แสดงถึงลักษณะความเป็นสากลเรื่องความเหนือธรรมชาติของตัวละครปลา

นิทานที่มีตัวละครปลาในวัฒนธรรมไทยที่มีลักษณะเนื้อเรื่องคล้ายคลึงกับนิทานอีสป แต่มีรายละเอียดบางอย่างที่แตกต่างออกไปหรือเพิ่มเติมเข้ามาให้เข้ากับวัฒนธรรมไทยมากขึ้น สอดคล้องกับแนวคิดเรื่องการเกิดเป็นสำนวนท้องถิ่นของนิทานเรื่องหนึ่ง (Oicotypification) ของ Carl Von Sydow (ศิริพร ณ ถกลาง, 2548, น. 126-127) นักคติชนชาวสวีเดนซึ่งได้อธิบายไว้ว่าเมื่อนิทานเข้าไปอยู่ในอีกวัฒนธรรมหนึ่งจะเกิดการปรับตัวจนกลายเป็นสำนวนท้องถิ่น ซึ่งลักษณะรายละเอียดที่แตกต่างออกไปจากนิทานอีสปได้สะท้อนความคิด ความเชื่อ ค่านิยมของสังคมอันเป็นลักษณะเฉพาะในวัฒนธรรมไทย

นอกจากนี้ยังพบว่ามือนิทานชาดกเรื่อง มัจจุชาดก (dhammathai, ม.ป.ป.) ไม่ได้สร้างสรรคในสังคมไทยแต่กลับมีความสำคัญหรือแพร่หลายในสังคมไทย ซึ่งมี

เนื้อหาว่าด้วยเรื่องพระพุทธรูปเจ้าโปรดเหล่าสัตว์น้ำที่ใกล้ตายโดยการสร่งน้ำในสระที่แห้งเพื่อให้ฝนตกเนื่องจากอดีตเคยเสวยชาติเป็นปลาช่อนและกล่าวคาถาขอฝน ซึ่งเรื่องดังกล่าวทำให้เกิดพิธีกรรมสวดคาถาปลาช่อนขอฝนซึ่งเป็นพิธีกรรมโบราณที่ดำรงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างปลาและพิธีกรรม รวมทั้งแสดงถึงการแพร่กระจายของนิทานศาสนาที่ยังมีอยู่มาก นอกจากนี้เองยังแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของปลาว่าในสมัยหนึ่งพระพุทธรูปเจ้าเองก็เคยเสวยชาติเป็นปลา แต่ก็ปลารักษาศีลบำเพ็ญตน สอดคล้องกับแนวคิดที่ว่าไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์ก็ตามล้วนสามารถฝึกตนเพื่อบรรลุนิพพานตามหลักการศาสนาได้

สรุปจากการศึกษา “ตัวละครปลา” ในนิทานไทย: สัญลักษณ์และบทบาท พบความหมายเชิงสัญลักษณ์ของตัวละครปลาทั้งหมด 3 ประเภท ได้แก่ สัญลักษณ์ในการเป็นตัวแทนพฤติกรรมของมนุษย์ ประกอบไปด้วย สัญลักษณ์ของพฤติกรรมบุคคลที่ตกเป็นเหยื่อ สัญลักษณ์การแสดงออกเกี่ยวกับเรื่องทางเพศของเพศชาย ประเภทต่อมาคือสัญลักษณ์ที่แสดงอัตลักษณ์ของกลุ่มชนชาวน้ำ สัญลักษณ์ประเภทสุดท้ายคือสัญลักษณ์ที่แสดงความเชื่อในวัฒนธรรม ประกอบไปด้วยสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความเชื่อทางพระพุทธศาสนา ได้แก่แนวคิดเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด และแนวคิดเรื่องกรรม และสัญลักษณ์ที่แสดงความเชื่อเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติ ส่วนบทบาทตัวละครปลาต่อการดำเนินเรื่องจำแนกเป็น 3 บทบาท ได้แก่ บทบาทของปลาในการเปิดเรื่อง บทบาทของปลาในการผูกปมขัดแย้งโดยให้ตัวละครปลาเป็นเหยื่อ การแสดงพฤติกรรมปฏิบัติ บทบาทของปลาในการแก้ปมขัดแย้งและคลี่คลายปม โดยให้ตัวละครปลาเป็นผู้ช่วยเหลือและผู้ลงโทษ ส่วนบทบาทของนิทานที่มีตัวละครปลาต่อสังคม พบว่านิทานที่มีตัวละครปลามีบทบาทในการอธิบายต้นกำเนิดและอัตลักษณ์ของกลุ่มชนและพิธีกรรม บทบาทในการให้การศึกษา อบรมระเบียบของสังคม และรักษามาตรฐานพฤติกรรมของสังคม และบทบาทในการเป็นทางออกให้กับความคับข้องใจของบุคคลอันเกิดจากกฎเกณฑ์ทางสังคม ซึ่งจากผลการวิจัยทำให้ทราบถึงลักษณะเฉพาะของตัวละครปลาในนิทานไทยรวมถึงเข้าใจในวัฒนธรรมไทยมากยิ่งขึ้น

เอกสารอ้างอิง

กิตติพงษ์ วงศ์ทิพย์. (8 กันยายน 2550). องค์ประกอบของงานเขียนประเภทบันเทิงคดี.

http://khrudaysi.blogspot.com/2007/09/blog-post_08.html

กฤษณา แดนสีแก้ว. (2559). นิทานพื้นบ้านอำเภอโกสุมพิสัย: การศึกษาเชิงคติชน.

[วิทยานิพนธ์ปริญญาโท]. มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม.

<http://fulltext.mmu.ac.th/fulltext/2559/121295/kissana%20deanseekaew.pdf>

แคทรียา อังทองกำเนิด. (2561). บทบาทของพระอิศวรในนิทานพื้นบ้านไทย. *วารสาร*

ไทยศึกษา, 14(1), 105-127.

คมกฤษณ์ วรเดชนัยนา และปฐม หงษ์สุวรรณ. (2563). ช่างในวรรณกรรมนิทานอีสาน:

การสร้างอัตลักษณ์สัตว์และความหมายทางวัฒนธรรม. *วารสารสันติศึกษา*

ปริทรรศน์ มจร, 8(1), 233-246.

จตุพร ทองอุ่น. (2552). อีสปปกรณานิทานอีสปฉบับสมบูรณ์. *วารสารสุโขทัยธรรมมาธิราช*,

22(2), 137-141.

จิรนนท์ คงรักษ์. (2558). การศึกษาค่านิยมที่ปรากฏในนิทานพื้นบ้านไทยพวน ตำบล

หาดเสี้ยว อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย [วิทยานิพนธ์ปริญญาโท].

TDC-ThaiLIS. [https://tdc.thailis.or.th/tdc/dccheck.php?Int_code=](https://tdc.thailis.or.th/tdc/dccheck.php?Int_code=94&RecId=8811&obj_id=88854&showmenu=no&userid=0)

94&RecId=8811&obj_id=88854&showmenu=no&userid=0

จงกล เกียมะยูร. (2538). วิถีชีวิตของชาวบ้านในนิทานพื้นบ้าน อำเภอคลองใหญ่

จังหวัดตราด : การศึกษาเชิงวิเคราะห์ [วิทยานิพนธ์ปริญญาโท].

TDC-ThaiLIS. [https://tdc.thailis.or.th/tdc/dccheck.php?Int_code=](https://tdc.thailis.or.th/tdc/dccheck.php?Int_code=96&RecId=14256&obj_id=20923&showmenu=no&userid=0)

96&RecId=14256&obj_id=20923&showmenu=no&userid=0

ฉันทนา เอ็นนาน. (2539). การศึกษาวิเคราะห์นิทานพื้นบ้านภาคกลาง [วิทยานิพนธ์

ปริญญาโท]. TDC-ThaiLIS. [https://tdc.thailis.or.th/tdc/dccheck.](https://tdc.thailis.or.th/tdc/dccheck.php?Int_code=96&RecId=8725&obj_id=14492)

[php?Int_code=96&RecId=8725&obj_id=14492](https://tdc.thailis.or.th/tdc/dccheck.php?Int_code=96&RecId=8725&obj_id=14492)

- ชม น้าพา. (2 ธันวาคม 2561). คอแลมน์ เคี้ยวด้วย..ตะลึงกิน: 'น้ำพริก-ข้าว-ปลาเค็ม-ปลาแห้ง' ของกินง่ายๆ อาหารไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา. มติชนออนไลน์.
https://www.matichon.co.th/lifestyle/news_1254499
- ชลธิชา นิสัยสัตย์. (2552). "ยักษ์" ในนิทานพื้นบ้านภาคเหนือของไทย: บทบาทและความหมายเชิงสัญลักษณ์ [วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต]. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. <http://cuir.car.chula.ac.th/handle/123456789/16331>
- ไตรภูมิิกถา หรือ ไตรภูมิพระร่วง พระราชนิพนธ์พระมหากษัตริย์ที่ ๑ พญาสิทธิไชย ครอบครองครอบครองใหม่. (2526). (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรมศิลปากร.
- บัวผัน สุพรรณยศ. (2562). เพลงพื้นบ้านภาคกลาง: ศิลปะการสอเนกศึกษาแบบชาวบ้านไทย. วารสารมนุษยศาสตร์วิชาการ, 26(2), 152-200.
- บุษรา เรืองไทย. (2548). บทบาทของลิงในนิทานไทย. [วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต]. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. <http://cuir.car.chula.ac.th/handle/123456789/70710>
- ปิ่นอนงค์ ปานชื่น. (31 พฤษภาคม 2559). อาหารโบราณ 4 แผ่นดิน. กรุงเทพธุรกิจ.
<https://www.bangkokbiznews.com/lifestyle/700463>
- ปรเมศวร์ อุตระนิธย์ และ ปฐม หงษ์สุวรรณ. (2559). ม้าในวรรณกรรมนิทานพื้นบ้านอีสาน: บทบาทและความหมายเชิงวัฒนธรรม. วารสารบัณฑิตศึกษา มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 5(2), 1-28.
- พรรณราย ชาญศิริ. (2551). บทบาทของจระเข้ในนิทานไทย [วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต]. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. <http://cuir.car.chula.ac.th/handle/123456789/57225>
- เพลิงสุริยเทพ รามางกูร ณ โคตะปุระ. (2557). สัญลักษณ์ปลาในพระพุทธศาสนาเถรวาท [วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต]. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
https://archive.lib.cmu.ac.th/full/T/2557/buds50457pjm_tpg.pdf

เพ็ญศรีเทพ รามางกูร ณ โคตะปุระ. (2558). สัญลักษณ์ปลาในพระพุทธศาสนา
เถรวาท. วารสารปณิธาน, 11(16), 37-57.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554. (ม.ป.ป.). ปลา. สืบค้น เมื่อวันที่ 1
กุมภาพันธ์ 2565 จาก <https://dictionary.orst.go.th/>

ภาษาถิ่นและนิทานพื้นบ้านภาคใต้. (ม.ป.ป.). เรื่อง ปลาแก้มช้ำ. สืบค้นเมื่อวันที่ 1
กุมภาพันธ์ 2565 จาก <https://sites.google.com/site/phasathinti/nithan-phun-ban-phakh-ti/reuxng-pla-kaem-cha>

มณีรัตน์ จันทลักษณ์, ทองคำ ถาวร, นรฤทธิยา ผลขาว, แดง ศิลายศ, ภัศราวรรณ สุข
กุล, แป๊ะ รัตนคำ, จิตร มงคลมะไฟ, ทา ไชยสิงห์, จิตฤดี วรโพธิ์, เกว๋ม บรรจง,
เบญจมาศ ทองแสง, สำราญ รัตนโสภา, รักทวี ผลขาว, บุญเชษฐ์ มีสิทธิ์, ภัท
ราพร โพธิ์แสน, สุวรรณ ไตรยสุทธิ, ดวงกมล ศิลาคุปต์, เล่ง บัวเขียว,
มณีวรรณ ปันทอง, . . . คำปลิว สระน้อย. (2552). โครงการตามหานิทาน
พื้นบ้าน. สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม.

วัชรญาณ. (ม.ป.ป.). ปญญาสชาดก. สืบค้นเมื่อวันที่ 1 กุมภาพันธ์ 2565 จาก
<https://vajirayana.org/ปญญาสชาดก>

วิไลวรรณ วงษ์ฉาย. (2539). วิเคราะห์โครงสร้างของนิทานเรื่องสัตว์ภาคกลาง
[วิทยานิพนธ์ปริญญาโท]. TDC-ThaiLIS. https://tdc.thailis.or.th/tdc/dccheck.php?Int_code=96&RecId=10333&obj_id=16104&showmenu=no&userid=0

วีระพล ฝ้ายคำมูล. (2557). ช้างในนิทานพื้นบ้านล้านนา [วิทยานิพนธ์ปริญญา
โท]. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. <http://cmuir.cmu.ac.th/handle/6653943832/39814?mode=full>

เสฐียรโกเศศ. (2512). ประเพณีเนื่องในการตาย. ศูนย์การพิมพ์ ขอยสุภัทรผล.

- สุกัญญา สุจฉายา. (2549). *พิธีกรรม ตำนาน นิทาน เพลง: บทบาทของคติชนกับสังคมไทย* (พิมพ์ครั้งที่ 2). โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุกัญญา สุจฉายา. (2562). ทศนคติเรื่องเพศของคนไทย จากผลงานวิจัยชุดวรรณกรรม ตำราเพศศาสตร์ของคนไทยภาคกลาง. *วารสารมนุษยศาสตร์วิชาการ*, 26(2), 1-36.
- สรณัฐ ไตลังคะ. (2560). *ศาสตร์และศิลป์แห่งการเล่าเรื่อง* (พิมพ์ครั้งที่ 3). โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- ศิราพร ณ ถลาง. (2548). *ทฤษฎีคติชนวิทยา วิธีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน-นิทานพื้นบ้าน*. โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศุภลักษณ์ ปัญโญ. (2551). *การศึกษาบทบาทของผีในนิทานพื้นบ้านล้านนา* [วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต]. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. https://archive.lib.cmu.ac.th/full/T/2551/lanna0851sp_tpg.pdf
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2550). *จารึกพ่อขุนรามคำแหง*. <https://db.sac.or.th/inscriptions/inscribe/detail/47>
- อศิน ทรัพย์พัฒน์. (2551). *วัฒนธรรมคือความหมาย ทฤษฎีและวิธีการของคลิฟฟอร์ด เกียร์ซ*. ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- อัจฉราวรรณ ชัยมงคล. (2555). *นิทานพื้นบ้านของชาวดำบลโกรกกราก อำเภอเมืองจังหวัดสมุทรสาคร* [วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต]. มหาวิทยาลัยราชภัฏธนบุรี. <http://cms.dru.ac.th/jspui/handle/123456789/832>.

- อภิญญา ต่อนดี. (2558). *การวิเคราะห์จริยธรรมและความเชื่อที่ปรากฏในนิทานพื้นบ้านชาวไทยภูเขาเผ่าม้ง ตำบลคลองลานพัฒนา อำเภอคลองลาน จังหวัดกำแพงเพชร* [วิทยานิพนธ์ปริญญาโท]. TDC- ThaiLIS. https://tdc.thailis.or.th/tdc/dccheck.php?Int_code=94&RecId=8896&obj_id=88938&showmenu=no&userid=0
- อรัญญา แสนสระ. (2561). *นิทานพื้นบ้านกับการสืบสานภูมิปัญญาท้องถิ่น อำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ* [วิทยานิพนธ์ปริญญาโท]. TDC- ThaiLIS. https://tdc.thailis.or.th/tdc/dccheck.php?Int_code=95&RecId=31173&obj_id=187209&showmenu=no&userid=0
- DABOSS. (2004). *The Cormorant and The Fishes*. <https://fablesfaesop.com/cormorant-fishes.html>
- DABOSS. (2013). *The Fisherman and The Little Fish*. <https://fablesfaesop.com/the-fisherman-and-the-little-fish.html>
- DABOSS. (2014). *The Angler and The Salmon*. <https://fablesfaesop.com/angler-salmon.html>
- Laddawan Meegul. (20 กุมภาพันธ์ 2545). *ปล่อยนกล่อยปลา*. <https://www.nectec.or.th/schoolnet/library/create-web/10000/literature/10000-3077.html>
- sence9. (2562). *ละครพื้นบ้าน ปลาบู่ทอง 2537 (EP.1-49 ตอนจบ) HD END*. <https://sence9.com/lakonrthai/ละครพื้นบ้าน-ปลาบู่ทอง-2537/>